НЕБОЈША ОЗИМИЋ
ИВАН МИТИЋ
АЛЕКСАНДАР ДИНЧИЋ

НИШ ОКТОБРА 1944.

Издање

НИШ ОКТОБРА 1944.

АУТОРИ:

Небојша Озимић

Иван Митић

Александар Динчић

ЗА ИЗДАВАЧА:

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Ана Станојевић

РЕЦЕНЗЕНТ:

Др Владимир Вучковић

Бобан Јанковић

ДИЗАЈН И КОРИЦЕ:

ШТАМПА:

ТИРАЖ:

САДРЖАЈ

Посвећено нишком фотографу и снимаљу
Ђорђу Васиљевићу и његовим потомцима

Извод из рецензије

Други светски рат је у досадашњој историографији приказиван прилично једнострано и таква слика временом је постала једина истинита. Посебно су се у томе истицали нишки послератни историчари који су негирали било какву заслугу другоме, осим комунистичком покрету у борби против нацизма као светског зла. Таква субјективизација догађаја довела је до нових историјских грешака које представљају само наставак старих. Позната је истина да будућност стоји на раменима прошлости. Уколико прошлост није јасна, није ни истинита. Тако се мало зна о обичном грађанском Нишу током Другог светског рата, улози Српске православне цркве (Нишке епархије) у тим критичним догађајима, логорашима - припадницима Југословенске војске у отаџбини заточеним у логору на Црвеном крсту. Скоро да и није писано о снажној равногорској организацији у Нишу и околини, посебно у тадашњој Железничкој радионици, као и акцијама ове организације. На такав начин, Ниш је доста изгубио у чувању националних историјских вредности, примат је добио интернационални дух југословенства и комунизма. Тек у последње време, бојажљиво се појављују одређени радови који указују на истинитост историјских чињеница. Један од таквих је и рад «Ниш октобра 1944” који слободније, са новим историјским цињеницама појашњава слику Ниша на прелазу из окупације у ослобађање.

Нови приступ познатим чињеницама, као и истраживачка делатност у корист нових историјских података даје посебну тежину овом раду. Колико је комунистичко ослобођење заиста донело слободу тадашњем грађанском Нишу? На којим основама су постављене нове вредности које су се временом развијале прогресијом која је донела оно што данас имамо у Нишу? Да ли революционарна правда може оправдати злочине ослободилаца према грађанском Нишу? Део одговора на ова питања може се наћи у раду који је пред нама. Због тога се препоручује, како широј, тако и стручној јавности.

У Нишу 24. новембра 2015. *Др Владимир Вучковић*

Извод из рецензије

Част и задовољство ми је дати стучно мишљење о књизи „Ниш октобра 1944“ групе аутора: Небојше Озимића, Ивана Митића и Александра Динчића.

Научно истраживање локалне историје захтевна је и друштвено корисна делатност која у српској историографији има традицију чији корени сежу до 19. века и појаве првих критичких (научних) историографских текстова. Значај ових истраживања је велики, јер осим што доприноси очувању идентитета, културе и традиције, проучавање локалне историје представља чврсту основу у изради великих синтеза националне историје, што се уочава на примерима развијених историографија какве су нпр. британска и француска. Нажалост, у Србији је чест случај да се писањем локалне историје баве различити ентузијасти који не познају фундаменталне вредности и истраживачке методе историјске науке, нити пред себе постављају научну истину као највиши циљ истраживања. Ово неретко резултује произвољним проценама и оценама историјских догађаја и личности, тенденциозним тумачењима, уношењу анегдота, фолклорних митова и сензационализама у историографски наратив. Управо због тога се не може довољно нагласити значај публикације оваквог типа, јер је најбољи начин утврђивања историјске истине укрштање више извора различите врста и порекла као што је примењено у књизи „Ниш октобра 1944“.

Након слома Краљевине Југославије у Априлском рату, њену територију окупирала је и противно међународном праву поделила нацистичка Немачка. Већи део данашње Србије нашао се на територији под јурисдикцијом немачког Војног заповедника у Србији, директној немачкој војно-управној окупационој области. Град Ниш био је током окупације, као и много пута пре тога у својој историји, практично други град у земљи, по величини и значају одмах иза престоног Београда. Овај град и његова околина били су током четири године окупације поприште

значајних историјских процеса и догађаја. Немци су у њему основали фелдкомандатуру (седиште окружног нивоа војно-управне власти) и држали значајне посадне снаге, а велику улогу у управљању градом имала је и нишка фолксдојчерска заједница. На Црвеном крсту налазио се логор, и то један од првих у поробљеној Европи у којима је извршен успешан пробој, у фебруару 1942. године. Ови догађаји, као и ужасна страдања Ниша у савезничким бомбардовањима 1944. године, имали су не само локални, већ и национални значај. Због тога је историја Ниша значајан и незаобилазан део историје Србије 1941–1944. године.

Публикација „Ниш октобра 1944“, аутора Небојше Озимића, Ивана Митића, Александра Динчића нам потпуно даје слику Ниша и околине хронолошким редом по поглављима у књизи:

Фотографија као верни сведок ратних времена, Припрема за напуштање Ниша и уништавање трагова злочина, Немачке војне снаге септембар-октобар 1944. године и појачана антиосовинска делатност пред почетак Нишке операције, Стварање Отечественофронтовске бугарске армије и први план Нишке операције, Нишка операција према новом плану, Последња одбрана дивизије „Принц Еуген“, Улазак Народноослободилачке војске у Ниш и зачетак нове-револуционарне власти, Међувлашће у граду и сукоби бугарске и Народноослободилачке војске , Народни митинзи у граду, Обнавља се живот у граду, Ексхумација последње групе стрељаних затвореника, Прогон идеолошких противника, Извори и литература.

Књига је богато илустрована фотографијама из колекције угледног нишког фотографа и сниматеља Ђорђа Васиљевића, коме су аутори и посветили ову књигу. Као и фотографије из приватних колекција, колекција генерала Љубе Вучковића и других високих ратних команданата. Аутори су користили у свом истраживачком раду архивску грађу: Архива Србије у Београду, Војног архива у Београду, Историјског архива Београда и Историјског

архива Ниша. Поред архивске грађе, истражена је и архивска документација Народног музеја у Нишу и Скупштине општине Ниш. Књига садржи преко 100 страница, са преко 220 референци. Поред детаљних описа војних операција књига нам даје и занимљиве податке из цивилног живота у Нишу након окупације, број школа, биоскопских представа, стање у граду након рата и великог разарања које је Ниш претрпео.

Имајући у виду напред наведено слободан сам да препоручим објављивање књиге „Ниш октобра 1944“ уверен да ће наићи на добар пријем међу читалачком публиком.

У Нишу 20. новембра 2015.

Бобан Јанковић, историчар

ПРЕДГОВОР

Фотографија као верни сведок ратних времена

Један од најсветлијих историјских догађаја Ниша у XX веку јесу његова два ослобођења из непријатељског ропства. Ниш је у Првом светском рату ослобођен 13. октобра, а у Другом светском рату – дан касније.

Фотографије-верни сведоци ратних времена, које нам сведоче о истим историјским догађајима, одавно су познати широј читалачкој јавности. У Првом светском рату доминира фотографија француског генерала Огиста Шарла Траниеа и улазак победоносне српске и француске војске код Инжењеријске касарне, великодушно поздрављених од раздраганих грађана.

У другом ослобођењу, доминира парада трупа генерала Коче Поповића, команданта Главног штаба НОВЈ за Србију. Тадашњи локални гласник „Нишки лист“ приказује исту фотографију као верну и репрезентативну илустрацију ослобођења града. Фотографија се временом шири, постајући универзална и незаменљива, баш као и генерал Коча Поповић, када је реч о ослобођењу Ниша у Другом светском рату. Поред Народних новина, Политике, Борбе, Фронта, преузима је Нишки весник као и многи други листови.

Међутим, времено се испоставља да то, ипак, није била фотографија ослобођења – тј. 14. октобра, већ је начињена три дана касније, приликом првог великог митинга у граду. У Вождовој улици свечано су продефиловале војне јединице на коњима у пратњи савезничких страних мисија. Неко је тај историјски призор уснимио због великог натписа на коме је писало: „Живео Коча Поповић ослободиоц Ниша“. На тај начин сама фотографија датирана је на дан ослобођења града и тако је званично добијен ослободитељ Ниша.

Народни музеј у Нишу, у својој збирци фотографија, има велики број вредних-веродостојних фотографија

везаних за 14. октобар, које до данас нису приказане радозналим посетиоцима на изложбама и читаоцима по књигама и новинама.

Прву групу чине фотографије из колекције угледног нишког фотографа и сниматеља Ђорђа Васиљевића, коме су аутори и посветили ову књигу. Није се бојао да услед борбених окршаја корача нишким улицама, снима призоре, остави драгоцене историјске фото записе везане за четрнаести октобар и тако постане верни сведок времена. Након више од 70 година оне коначно гледају светлост дана.

Другу групу чине фотографије из приватних колекција, колекција генерала Љубе Вучковића и других високих ратних команданата. Оне су предате некадашњем музеју НОБ-а и на њима доминирају углавном партизански борци и старешине.

За разлику од фото-историје, у досадашњој литератури, као и по објављеним научним радовима, само ослобођење Ниша, 14. октобра 1944. године, углавном се ставља у шири контекст Нишке операције, која је започета недељу дана раније. Без описа вођених борби у граду, његовим прилазима и обостраним губицима – опис ослобођења Ниша врло је нејасан и стиче се утисак да се, или није располагало довољним бројем података, или су некритички преузимани извештаји штабова чије су јединице учествовале у ослобођењу града. Сами извештаји штабова и команди Народноослободилачке војске о ослобођењу Ниша, 14. октобра, преузети из едиције зборника докумената и података о Народноослободилачком рату, врло су контрадикторни. То није примећено само у нашој историографији већ и у бугарској војној историји. Тако, по једним извештајима, град ослобађају снаге бугарске народне армије, а по другим – јединице 22. српске дивизије НОВЈ, уз садејство са припадницима Црвене армије.

Некомплетност фотографија и прилично нејасна и магловита прича око самог ослобођења града, условили су

да се додатно објасне догађаји пре 14. октобра, за време и после њега, како би многа питања коначно добила одговор. Тако се и публикација „Ниш октобра 1944.“ , практично, сама наметнула.

Публикација је написана не само због јубилеја-прославе 71-годишњице ослобођења града и 70-годишњице завршетка највећег рата у историји човечанства, већ и због историјске истине, која треба да се налази на првом месту.

У Нишу 14. октобра 2015.

Небојша Озимић

Иван Митић

Александар Динчић

1.

Припрема за напуштање Ниша и уништавање трагова злочина

На непосредну могућност напуштања Србије окупационе власти су почеле помишљати у другој половини августа 1944. године, када су издата и прва наређења о евакуацији, првенствено цивилних установа у земљама Трећег рајха, а онда и наређења за постепено извлачење материјала, сировина и машина. О повлачењу фолксдојчера, како из Баната, тако и из Београда, Земуна, Ниша и других градова требало је да одлучује командант СС-а и полиције. Морала су се поштовати наређења другог човека Трећег рајха Хајнриха Химлера о потпуном повлачењу свих припадника немачке народности за чије извршење су већ били израђени детаљни планови.[1]

Иза четворогодишње непријатељске окупације остали су злочини, непобусана гробља и многе свеже хумке, спаљене куће и села, на десетина хиљада људи одведених на тешке присилне радове и у потпуности уништена привреда.

Још у пролеће 1943. године у Београду је била планирана изградња крематоријума у саставу логора на Старом Сајмишту. Ипак, до изградње крематоријума није

---

1 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd, 1979, 223-225.

дошло и приступило се новом проналажењу начина како ће се најлакше и најбрже уништити тела стрељаних и угушених на стратиштима широм окупиране Србије.[2]

У новембру 1943. године у Београду су командант полиције и службе безбедности за Србију СС пуковник Емануел Шефер и командант Главне управе државне безбедности Трећег рајха формирали 1052. специјални одред полиције и службе безбедности са задатком да у највећој тајности уклони трагове масовних злочина немачке окупационе управе у Београду, а затим и у другим градовима и местима.[3]

Специјални одред се састојао од Штаба, једне полицијске чете и чете затвореника. На челу штаба налазило се дотадаши начелник IV одсека немачке тајне полиције (Гестапоа) Оперативне групе полиције и службе безбедности за Србију СС мајор Бруно Затлер. Сачињавало га је још 12 припадника немачке тајне полиције из Оперативне групе одреда за Србију из Београда и из Главне управе Безбедности из Берлина на челу са криминалистичким инспектором Вилхелмом Темплом. У радне чете улазили су логораши и затвореници из Београда. Осим што су коришћени за ископавање и спаљивање лешева, коришћени су и приликом рашчишћавања рушевина од савезничког бомбардовања, вађења неексплодираних бомби и за радове на Дунаву.[4]

У Нишу је уз Београда од марта до краја јула 1944. године стигло у три групе 100 затвореника из логора на Бањици, логора на Сајмишту и из полицијских затвора. Затвореници су улазили у састав Специјалне радне команде (1005) и имали су задатак да у присуству Немаца

2 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd, 1979, 208.

3 *Isto,* 209.

4 M.Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944,* 209.

униште њихове трагове злочина почињених у Нишу за време окупације. Прву групу од 15 затвореника чинили су заробљени припадници Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО) под командом генерала Драгољуба Михаиловића, који су фебруара 1944. године заробљени у Шумадији. Након обављеног посла сви су били стрељани. Другу и трећу групу чинили су заробљени припадници и сарадници Народноослободилачког покрета (НОП-а) из јужне Србије, највише из лесковачког среза (село Подримце), који су заробљени и ухапшени у бугарско-немачкој акцији, такође у фебруару 1944. године.[5]

На Бубњу су на уништавању трагова нацистичког злочина радили затвореници који су чувани и храњени у нишком концентрационом логору одакле су их нацисти сваког дана одвозили камионима на рад. Ту су бројали своје последње дане. Мали број нишких логораша је било одвођено на исти посао. Највише је било заробљених Италијана који су на крају били убијени и спаљени.[6] Један од преживелих логораша, који је на Бубњу послуживао немачке подофицире приликом крвавог посла, сећа се да је за кремацију ископаних лешева била конструисана ломача са бетонским стубовима висине један и по метар и да је иста претходно дотерана возом из Београда. На овим стубовима причвршћене су челичне решетке а на њих су стављане цепанице премазане смолом и катраном. На ове цепанице пре него што се палила ватра бацало се од 250 до 300 ископаних и извађених лешева. Кремација је врло кратко трајала. Чим би се завршило са једном групом

---

5 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд немачких полицијских докумената службе безбедности (Befehlshaber und des SD) (даље: BdS), досије B-1405; Н.Озимић, А.Динчић, Б.Симовић, И.Груден Милентијевић, И. Митић, Жртве Лагера Ниш *(1941-1944)*, Ниш, 2014, 65.

6 Историјски архив Ниш (даље; ИАН), Фонд Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (даље: Козара) Ниш (1944-1947), кутија (даље: кут). 1, фасцикла (даље: фас). 67.

стављане су нове цепанице и бацали нови лешеви. Преко затрпаних јама, из којих су вађени лешеви, сејана је трава, а мали тенк-гусеничар је поравњавао површине. Свака убијена особа одмах је кремирана. Радна група на Бубњу чувана је у малој бараци у којој је била пуштена струја тако да је свако бекство било онемогућено.[7]

Добијени пепео је ситњен и просејаван. Криминалистички секретари би га на лицу места прегледали и све племените метале слагали у посебне сандуке. Сандуци су паковани и одношени у Берлин у Криминалистичко-технички институт RHSA. Исти институт је био главно сабиралиште за златне протезе, оквире за наочаре, прстење, сатове и друге драгоцености, које су на овај и сличне начине одузете од затвореника и стрељаних људи.[8]

Спаљивање лешева у Нишу започето је приближно кад и уништавање трагова злочина у Јајинцима код Београда.

Према подацима послератне Земаљске комисије за утврђивање ратне штете, кроз концентрациони логор у Нишу је за време окупације прошло око 30.000 затвореника, а 10.000 логораша и затвореника из других затвора у граду стрељано је на Бубњу код Ниша.[9] Тачан број стрељаних није било могуће утврдити пошто су нацисти уништили трагове злочина.

---

7 Народни музеј Ниш (даље: НмН), историјско одељење – збирка предмета заточеника логора на Црвеном крсту (даље: ЛЦК), кут. 8, мемоарска грађа (даље: МГ), Изјава Марка Франете и Петра Лазаревића.

8 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944,* 210.

9 Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем: 110), фасцикла број 61 (у даљем: 61)

Bekanntmachung.

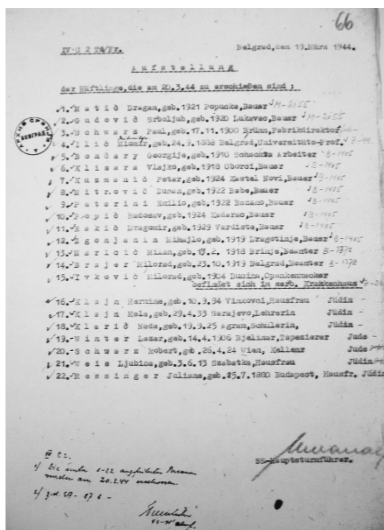
Am 30.5.1944, 1[30] Uhr. wurde der deutsche Wehrmachtzug Belgrad - Sofia bei Vitkovac (Bez. Žitkovac) durch eine kommunistische Bande mit drei Sprengladungen zur Entgleisung gebracht. Anschließend wurden die Zuginsassen durch die Kommunisten aus Gewehren und Maschinengewehren beschossen sowie mit Handgranaten beworfen. Im Verlauf dieses kommunistischen Überfalls wurden 16 deutsche Soldaten und 2 bulgarische Soldaten verwundet und 8 deutschė Soldaten getötet.

Als Vergeltung für diesen Überfall wurden auf Befehl Militärbefehlshaber Südost am 20.7.1944 folgende 50 kommunistischen Sühnegefangenen erschossen.

1. Milorad Krstić aus Valjevo;
2. Radoslav Krstić aus Valjevo;
3. Dušan Tomčić aus Sinkovac;
4. Milan Katić aus Plavce;
5. Mladen Danilović aus Parage;
6. Jakob Stefanić aus Sv. Podrvcje;
7. Damjan Ibrocić aus Irig;
8. Dragutin Ćorić aus Baluge;
9. Radovan Janjić aus Koracize;
10. Ljubisav Filipović aus Gare;
11. Nedjo Banović aus Glasinac;
12. Miloš Pirić aus Marburg;
13. Milutin Lucić aus Gor. Milanovac;
14. Mahmut Basović aus Prijepolje;
15. Djordje Jovičić aus Belgrad;
16. Tanasije Petrović aus Knezevac;
17. Savo Nesovanović aus Papadici;
18. Života Petrović aus Dobra;
19. Dmitar Prica aus Vel. Petrovo selo;
20. Zima Radović aus Krusevica;
21. Lazar Živanović aus Don. Kovilj;
22. Trifun Simić aus Kos. Mitrovica;
23. Živojin Svetković aus Obilić;
24. Dragoljub Djurašković aus Kos. Mitrovica;
25. Djura Radunović aus Rogonovica;
26. Djura Atalić aus Sumecica;
27. Djuro Kurolt aus Bihać;
28. Jovo Zaklan aus Grbavica;
29. Mirko Sacaković aus Srbobran;
30. Milan Vitas aus Pocitelj;
31. Pavle Grgović aus Strumica;
32. Jovan Radović aus Borković;
33. Vladimir Lisulović aus Vel. Kikinda;
34. Radomir Jelilić aus Grinjevo;
35. Milorad Stojanović aus Leskovac;
36. Živojin Niskić aus Pridvorice;
37. Dušan Smilković aus Priboj;
38. Slobodan Popović aus Ćuprija;
39. Ljubomir Pavlović aus Parlikuce;
40. Vojislav Pešić aus Parlikuce;
41. Dragutin Pešić aus Parlikuce;
42. Aleksa Aleksić aus Parlikuće;
43. Ralja Košutić aus Priština;
44. Vida Sapanović aus Krakova;
45. Mirko Sekarić aus Ramni Sorv;
46. Djordje Basović aus Grakovo;
47. Lazar Simić aus Sundrak;
48. Vlastimir Nedeljković aus G. Jajina;
49. Dlagutin Ivanović aus Kuršumlija;
50. Todor Janković aus Kuršumlija;

Nisch, den 21. Juli 1944

Der Feldkommandant.

66

IV C 2 Tö/Fz.

Belgrad, den 19. März 1944.

Aufstellung

der Häftlinge, die am 20.3.44 zu erschießen sind :

1. Matić Dragan, geb. 1921 Popucke, Bauer
2. Gudović Srboljub, geb. 1920 Lukavac, Bauer
3. Schwarz Paul, geb. 17.11.1900 Brünn, Fabrikdirektor
4. Ilić Miomir, geb. 24.9.1888 Belgrad, Universitäts-Prof.
5. Bondary Georgije, geb. 1910 Schachta Arbeiter
6. Klisara Vlajko, geb. 1918 Oborci, Bauer
7. Kuzmanić Peter, geb. 1924 Kastel Novi, Bauer
8. Mitrović Dušan, geb. 1922 Babe, Bauer
9. Patarini Emilio, geb. 1922 Bozano, Bauer
10. Popić Radosav, geb. 1924 Kadarac, Bauer
11. Rakić Dragomir, geb. 1929 Vardiste, Bauer
12. Zgonjanin Mihajlo, geb. 1919 Dragotinje, Bauer
13. Maricić Milan, geb. 17.2. 1918 Brinje, Beamter
14. Brajer Milorad, geb. 23.10.1919 Belgrad, Beamter
15. Ivković Milorad, geb. 1904 Ducina, Opankenmacher befindet sich im serb. Krankenhaus

16. Klajn Hermine, geb. 10.9.94 Vinkovci, Hausfrau — Jüdin
17. Klajn Mela, geb. 29.4.33 Sarajevo, Lehrerin — Jüdin
18. Klarić Nada, geb. 19.9.25 Agram, Schülerin, — Jüdin
19. Winter Lazar, geb. 14.4.1906 Bjelinar, Tapezierer — Jude
20. Schwarz Robert, geb. 26.4.24 Wien, Kellner — Jude
21. Weis Ljubica, geb. 3.6.13 Szabatka, Hausfrau — Jüdin
22. Messinger Juliana, geb. 25.7.1880 Budapest, Hausfr. Jüdin

SS-Hauptsturmführer.

Група припадника ЈВУО која је доведена из Београда да ради на спаљивању лешева а затим била стрељана на Бубњу 20. III 1944 (од 1. до 15)

-

факсимил немачке објаве о стрељању 50 логораша-комуниста, доведених из Београда на рад и стрељаних на Бубњу 20. VII 1944

2.

Немачке војне снаге септембар-октобар 1944. године и појачана антиосовинска делатност пред почетак Нишке операције

Организацију војноуправног окупационог система у нишком округу Немци су започели још 28. априла 1941. године, када је Наредбом број 1 тадашњи војно-управни командант за Србију наредио да се у већим местима формирају немачке војне фелдкомандантуре, које су биле потчињене непосредно њему.[10] Према тој Наредби, у Нишу је формирана Фелдкомандантура 809 Ниш.[11] Обухватала је територију некадашње нишке административне области, због чега је и носила назив Обласна војно-управна команда. Имала је територијалну надлежност некадашњих округа: Лесковац, Ниш, Крушевац, Зајечар и Косовска Митровица. Надлежност фелдкомандантуре била је војне, управне, привредне и политичке природе.[12]

10 Војни архив (даље: ВА), немачка архива-микрофилмована документа из Националног архива у Вашингтону (даље: НАВ), серија Т-501 (даље: Т-501), ролна (даље: Р) 245, снимак (даље: С) 279; Исто; С-280; Исто, С-81.
11 Исто.
12 ВА, НАВ, Т-312, Р-112, С-9333131.

Немачки официри из Фелдкомандантуре 809 Ниш на челу са пуковником Феном (Fehn – у средини) и из 1. брдске дивизије у Нишу 1944. године (НмН, инв.бр.бб)

Хитлеровом заповешћу број 11, у својству команданта копнене војске од 8. марта 1944. године, регулисана је одбрана насељених места на окупираним подручјима. Подељена у две групе, једна су добила статус „упоришта“ (Ortsstützpunkten) а друга „утврђених места“ (faste Plätze).[13] Истог месеца дошло је и до потчињавања Војноуправне команде Југоистока, осносно Србије, групи армија „Ф“.[14]

На састанку код немачког команданта Југоистока, 5. септембра 1944. године, коме је присуствовало још 12 највиших окупационих функционера на Балкану и у Србији, извршена је темељна процена ситуације. Румунија је била испала из осовинског строја, испадање Бугарске било је питање дана. У таквим условима у оквиру задатка да се брани подручје окупиране Србије и на њеним источним границама изгради фронт, већ се одмах рачунало да ће се битка од почетка водити првенствено за Београд. На истом састанку одлучено је да се убрза евакуација

13 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944,* 218.
14 *Isto,* 223.

немачких цивила.[15] Недељу дана касније, командант групе армија „Ф“, фелдмаршал Максимилијан фон Вајхс (*Maximilian von Weichs)* , издао је наређење којим је читав Балкан прогласио битачном просторијом (Das Gebiet für das Überleben). Већ 21. септембра територија окупиране Србије била је проглашена борбеном (ратном) зоном. То је истовремено значило и ликвидацију комплетног окупационог апарата.[16] Започео је убразни процес расформирања и укидања подручних фелдкомандантура и крајскомандура. Уместо њих, по градовима и местима су формиране војно оперативне команде. Радиле су као Обласне војноуправне команде у својству Команде града, на чијем челу се налазио Командант одбране. Почело је такође и трансформисање војних снага у борбене групе које су покривале одређене територије.[17]

Немачка команда Југоистока извештавала је 2. септембра 1944. године да су јединице ЈВУО извршиле више напада и препада на немачке и бугарске снаге у југоисточној и централној Србији и да су вођене борбе са обостраним губицима.[18]

Поједини Михаиловићеви команданти затражили су сарадњу са обласним штабовима јединица НОВЈ у циљу заједничке борбе против окупатора. Претходне неспоразуме и непријатељства решавали би савезнички официри након ослобођења.[19]

---

15 *Isto,* 218, 223.
16 *Isto,* 218, 223-224.
17 *Isto.*
18 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-59.
19 ВА, фонд Четничка архива (даље: ЧА), кут. 100, регистарски број документа (даље: рег.бр) 21/1, документ под ознаком S-V-16694/1.

ШТАБ ЧЕГАРСКОГ КОРПУСА
Југословенске војске у Отаџбини
Бр. 399
14 септембра 1944 год.
Слободна села, шуме и планине

S-V-16809

Све видимо, чујемо и знамо
Одавање тајне кажњава се смрћу

VOJNO-ISTORISKI INSTITUT JNA
ARHIVA NEPRIJATELJSKIH JEDINICA
Br. Reg. 21/1
K. 100

Команданту снага народно-ослободилачке војске
на десној обали Нишаве.

Без обзира на све инструкције претпостављених ми старешина а по своме дубоком личном убеђењу у вези наребде Вашег Врховног штаба извештавам Вас да од овог момента ја Вас не сматрам као непријатеља те као према таквом нећу никакве рђаве намере предузимати.

Потпуно сам свестан свега. Тек сада ми је јасно оно што ми можда пре неки дан није било јасно.

Слободан сам замолити Вас да изволите послати свога претставника ради даљег договора о борби противу окупатора.

Са окупатором никада нисам сарађивао већ сам њихову толеранцију користио за лично шврљање у непосредној близини Ниша али не и за борбу проти Ваше војске. Појава немачких тенкова у Гаџин-Хану ни-је била ни моја жеља ни мој захтев, већ последица јаког пушкарања у непосредној близини немачких снага.

Живот Вашег претставника загарантован је чашћу мога имена и досадањег герилског живота.

Свестан сам свега што сам до сада урадио. Последице ћу сносити ако за то Народни суд нађе потребно. Једно ми је јасно и жао

а то је да смо се до сада глупо за незнам ни ја чије интересе међусобно тукли.

Будите убеђени да Вам ово не пишем из страха за свој живот већ из дубоког сазнања да је Ваш рад оправдан и на једино правом путу.

Бићу веома срећан ако ово правилно схватите па и према томе заузмете став какав се може са правом од једног револуционара тражити.

Ваше делегације које су пре извесног времена требале заједно са мојима да преговарају нису изгледа нашле за потребно да се мени јаве што је за последицу имало то да сам о томе касно сазнао. Имам намеру да ово и путем штампаних летака објавим народу. Природно желети да прво са Вама или Вашим претставницицима детаљишем то.

Напомињем да требемо часно отворено и поштено да разговарамо. Свако шиканирање или слично неби било на своме месту. Ја сам можда свеснији од многих да после свакога рата долази ново друштво ~~долази~~ социалније, но што је до сад било

Намера капиталистичких крволока јасна ми је но икада.

Живела слободна федеративна Југославије.

Командант капетан
Мирк. Ћирковић

Допис капетана Мирка Ћирковића, команданта Чегарског корпуса ЈВУО, који је оперисао у нишком крају, од 14. септембра, у којем тражи сарадњу са партизанским јединицама које се налазе на десној обали Нишаве

Припадници ЈВУО су у нишком крају углавном нападали деморалисане бугарске војнике, које су пресретали и нападали од Ниша до Пирота, на више места (у Доње Власе, на Плочи, код Долца). Приликом истих напада бугарски војници су били разоружавани и истим оружјем опремали су се млади регрути који су се одазвали позиву за мобилизацију. На појединим местима долазило је и до отворене борбе са обостраним губицима. У неким случајевима, када окупатор није могао, нити имао времена да се свети, вршене су и одмазде. Случај стрељања тројице бугарских официра и војника на гробљу у селу Горња Студена и нестанак одведеног немачког војника у селу Јелашница, надомак Ниша, само су неки од таквих примера.[20]

Када је генерал Михаиловић у новембру 1944. године подносио извештај генералу Хенрију Вилсону, команданту савезничких трупа у Средоземљу, поред осталог нагласио је следеће:

„Скоро у свим покрајинама отпочеле су борбе Југословенске војске у Отаџбини против окупатора. Тако: у Србији вођене су борбе са Немцима код Лазаревца, Ваљева, Пожаревца, Жагубице, Петровца, Доњег Милановца, Кучева, Кладова, Голупца, Алексинца и Ражња; и са бугарским трупама код Ниша, Лесковца и Ужица“.[21]

Паралелно са ангажовањем ЈВУО против окупаторских трупа доскорашње јединице 1. бугарског корпуса и 5. бугарске армије, започеле су такође нападе на немачке

20 Изјава Радета Коцића, пензионера из Доње Студене, борца 1. личке бригаде НОВЈ; АС, фонд БИА, фас. (Организација Драже Михаиловића у Нишу –елаборат), 12.
21 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila*čkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu: Zb.NOR), tom XIV, knjiga 4 (u daljem tekstu: XIV/4) (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića), Beograd, 1985, dok. br. 100, Memorandum Draže Mihailovića komandantu savezničkih trupa u Sredozemlju, 8.11.1944, 400.

трупе, напуштајући територију југоисточне Србије и Македоније. Њихов циљ је био одлазак у Бугарску и стављање под команду Црвене армије која се налазила надомак Софије.

У исто време савезници свакодневно бомбардују градове у склопу тактичке операције „Ratweek" (Недеља пацова), како би порушили комуникације и онемогућили извлачење немачких снага из Грчке.

Амерички авиони су 1. септембра, између 10 и 11 часова, на прузи Сталаћ-Ниш, порушили мост на Јужној Морави код Мезграје. Приликом истог напада на мост Немци су имали тројицу погинулих и деветорицу рањених војника.[22]

Идућег дана, око 200 четворомоторних бомбардера извршило је напад на Ниш, а тада су се на мети нашли железнички објекти. У исто време, ловци из заштите напали су из ниског лета складиште погонског горива недалеко од Ниша. У овом ваздушном нападу уништен је и муницијски транспорт од девет камиона који је био намењен за морнаричке јединице у Прахову на Дунаву. Немачка команда издала је наређење да се остатак транспорта пробије из Ниша уз помоћ извиђачких тенкова и да се преко Књажевца пребаци у Прахово.[23]

Ново бомбардовање Ниша уследило је 8. септембра. Град је напало око 100 бомбардера. Приликом напада на железничке објекте уништена је у потпуности железничка станица Црвени крст. Истог дана бомбардована је и железничка станица у селу Поповац која је том приликом била јако оштећена.[24]

22 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-58; Исто, С-59.
23 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-58; Исто, С-98.
24ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-355.

Спровод немачких погинулих официра у бомбардовању Ниша према Доњем Комрену (НмН, инв.бр.бб)

Руско-бугарски авиони, који су 20. септембра, летели на линији Краљево-Ниш, бомбардовали су мост на Јужној Морави код села Мезграја. Истог дана, 35 руских авиона извршили су два напада на главну железничку станицу у Нишу, као и на аеродром. Приликом напада на железничку станицу Црвени крст, погођен је и помоћни воз и уништена једна локомотива.[25] У овом нападу су погинула три немачка официра за које један преживели заточеник логора у Нишу тврди да се ради о официрима који су надгледали завршне радове на Бубњу приликом спаљивања лешева и да су поубијали преостале затворенике. Њихов спровод је био свечан. На три посмртна ковчега биле су положене заставе са кукастим крстом. Пратња је ишла преко Црвеног крста, до логора и затим преко нишког поља до Доњег Комрена, где су и сахрањени.[26]

25 *Zb.NOR*, XII/4, prilog br. 1. Izvod iz ratnog dnevnika komande grupe armija „F“ za period od 1. jula do 31. decembra 1944, 962-963.

26 НмН, ЛЦК, кут. 8, МГ, Изјава Марка Франете.

Три дана касније, 23 руска авиона напала су мостове код Ниша као и аеродром.[27]

Између 16. и 20. септембра авиони из 17. ваздушне армије, где су били совјетски и бугарски авиони, нападали су немачке моторизоване колоне у рејону Ниша, као и железничке мостове код Врања, Табановца и Кочана. У једном налету успели су да оштете мост на Јужној Морави, 15 километара северозападно од Ниша. Од 21. септембра авиони су нападали железничке станице у Ћуприји, Нишу, Скопљу, Велесу и Косовској Митровици.[28]

Бугарска авијација је 17. и 18. септембра штитила дејства своје механизоване бригаде у околини Пирота и тих дана извршила је десет авио полетања. У ово исте време бугарска авијација је изгубила осам авиона, шесторицу пилота и двојицу радиотелеграфиста. Много већи број полетања извршен је за време предстојеће Нишке операције.[29]

Свакодневно се појачавала антиосовинска активност у читавом нишком округу. Немачки команданти често нису знали ко напада њихове војнике (четници Драже Михаиловића, партизани или Бугари) па су врло често извештавали о „бандама“, а понегде и „устаницима“ или „непознатим групама“. Једино су знали ко врши напад из ваздуха.

Уочи напада 14. српске бригаде НОВЈ на немачке и бугарске јединице на комуникацији Ниш-Алексинац, према упутствима штаба 23. дивизије, Велимир Костић Пајеж и Ђурђан Петровић Ика, партијско-политички радници Окружног комитета Комунистичке партије Југославије за нишки округ, водили су преговоре са бугарском посадом

27 *Zb.NOR*, XII/4, prilog br. 1. Izvod iz ratnog dnevnika komande grupe armija „F“ za period od 1. jula do 31. decembra 1944, 964.
28 История на Отечествената Война на България 1944-1945, *II,* 84.
29 Исто, 84-85.

на железничком мосту код Суповца о заједничкој акцији против Немаца и рушењу моста. Бугари су одбили било какву сарадњу.[30]

Штаб 23. дивизије дошао је до закључка да су немачке снаге прилично јаке на сектору Ниша, а да се штаб 1. бугарског корпуса још увек није изјаснио о крајњим намерама. С тога је одлучио да у првој фази изврши јак притисак на спољну одбрану Ниша, а у другој, уколико Бугари прихвате његове услове за заједничку сарадњу и борбу, напад и на сам Ниш.[31]

Пре напада 14. бригаде, немачки дневни извештај од 29. августа 1944. године региструје да је у 22 часова на прузи Ниш-Зајечар грађевински помоћни воз водио борбу са непознатом групом између железничке станице Црвени крст и Матејевац. Један Немац је погинуо, један је нестао, док је осморица војника било рањено.[32]

Извештај од 31. августа региструје партизански напад на аутомобил немачке команде за везу са генералштабним потпуковником Растхаузеном и његова три пратиоца западно од Дољевца. Аутомобил је био спаљен, а посада нестала [33]

У ноћи између 31. августа и 1. септембра 1. батаљон и минерска група из састава 14. српске бригаде напали су немачку јединицу у Горњој Топоници. Након краће борбе Немци су се под заштитом бугарске посаде из рејона железничког моста на Морави, код Суповца, повукли ка мосту. У пет часова ујутру једна немачка моторизована колона из Ниша успела је да се кроз ватру пробије друмом до Доње Топонице, где је била поново дочекана ватром,

---

30 С. Миладиновић, Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка), Београд, 1982, 189.
31 Исто, 190.
32 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-12.
33 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-16.

због чега је немачка артиљерија морала да ступи у дејство. Један део немачких снага пробио се ка Алексинцу у намери да са тог правца изврши напад, али је код села Доње Трнаве и Дражевца заустављен новом ватром. Од Топонице до Дражевца водила се борба која је трајала до подне након чега је дошло до обостраног предаха. Истог дана јединице 14. бригаде су напале Немце на друму од Топонице до Дражевца, да би се у зору, 1. септембра, повукле са положаја према Веле Пољу, где су према наређењу штаба дивизије, а у вези са поменутом директивом Главног штаба Србије, имале задатак да изврше мобилизацију људства.[34]

Приликом притиска на спољну одбрану Нишу, у селу Горњи Комрен, 1. септембра, иза поноћи, нападнута је једна немачка јединица, која је била смештена у тамошњој основној школи. После овог напада уследиле су репресалије. Истог дана, изјутра, група фелджандарма из Ниша долази у Горњи Комрен и пали село. Тада је изгорело укупно 190 објеката, а међу њима и сеоска школа у којој је радила учитељица Даринка Стаменковић, коју су раније партизани убили због њене сарадње са четницима Draже Михаиловића. Немци реквирирали школску просторију, инсталирали радио станицу, спровели телефонску везу и монтирали антену. Приликом блокаде села, ухапшено је 90 сељака, који су касније отерани у нишки логор, где су били злостављани и мучени, а један од њих је стрељан на самом улазу у логор. Немци су такође из села покупили и отерали сву стоку. У нападу на страни партизана рањена су два борца, док су три немачка војника била заробљена и одведена. Због ових заробљених војника Немци су у селу тукли Војислава Јовановића, Чедомира Милојевића, Вељка Живковића, Драгутина Јанковића и Милана Живића, који је био стар и убрзо је умро од последица батинања.[35]

34 С.Миладиновић, Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка), 191-192.

35 НмН, историјско одељење - збирка архивалија, хроника села Горњег Комрена (Е-71); АЈ, 110 – 61, документ број 50 (даље: 50).

Фотографија запаљених кућа у Горњем Комрену (НмН, инв.бр.бб)

За време напада на спољну одбрану Ниша и у дводневним борбама, Немци су имали четири заробљена војника и изгубили су шест камиона. Порушен је мост код села Бреница као и железничка пруга у дужини 3 километара.[36]

Немачки дневни извештај за 1. септембар говори о нападу на железничку станицу у Топоници као и на прузи Сталаћ-Ниш. Извештај за 2. септембар пружа више података. У њему се наводи да је одбијено неколико ноћних напада на рејону од Топонице до Дражевца, које су вршиле црвене чете, у којима је било и жена, и да су имали 55 погинулих или рањених лица.[37]

Извештај од 4. септембра такође региструје нове напада и препаде на аутомобилске колоне на друму Ниш-Алексинац.[38]

36 С. Миладиновић, Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка), 193.
37 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-59.
38 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-174.

Почетком октобра 1944. године немачке војне и полицијске јединице у Југославији налазиле су се свуда у дефанзиви. Од савезничких војних формација, у источној Србији оперисале су јединице совјетске 57. армије у садејству са јединицама југословенског 13. корпуса.[39]

Немачки команданти су првобитно веровали да ће са војним и полицијским трупама, које су се налазиле дуж бугарске границе, и са 7. СС дивизијом „Принц Еуген", у долини Нишаве, као и најављеним појачањима из Грчке одбранити територију источне Србије и сачувати комуникацију која из Скопља води према Нишу и Београду. То је за немачке војне снаге било изразито важно, јер је, по плану, тим правцем требало да се повлачи група Армија „Е" из Грчке, са више од 350.000 војника.[40]

Град Ниш је за немачке војне снаге имао посебан значај због извлачења групе Армија „Е" према Београду.

Првог октобра 1944. године новоформирана Команда корпуса „Милер" [41] преузела је команду над сектором 7. СС дивизије „Принц Еуген" и 1. брдске дивизије. Све јединице које су се налазиле под командом истог корпуса биле су подељене као борбене групе, а свака од њих је носила име према неком заповеднику. У састав ових борбених група укључени су и поједини батаљони Српског добровољачког корпуса.[42]

Од снага 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген", до краја септембра 1944. године, у Ниш су доведене: Команда (Штаб) Дивизије са приштапским јединицама (око 350 људи); 4. и 5. чета Извиђачког батаљона или Борбена група „Нојман" (200 људи), затим Батаљон везе (734),

---

39 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, Београд, 1992, 123.
40 Grupa autora, *Drugi svetski rat*, knjiga III, Ljubljana, 1981, 76.
41 Корпусом је заповедао немачки генерал Фридрих Вилхелм Милер (Friedrich Wilhelm Müller) и због тога је корпус добио назив „Милер"
42 ВА, НАВ, Т-314, Р-849, С-1417.

па 13. СС пук, или Борбена група „Дојч", названа тако по имену команданта пука Дојча, са 4.178 људи, затим 7. артиљеријски пук, без 4. дивизиона (2.236) и позадинске јединице дивизије (2.800), укупно око 10.500 људи. Овим јединицама су придодате јединице које су обезбеђивали фелдкомандантуру, логор, као и друге значајније објекте у граду.[43]

Немачки Вермахт у одбрани Ниша није могао да рачуна на снаге генерала Милана Недића. На састанку официра Српске државне страже (СДС) у Нишу и немачког фелдкоманданта Фена, последњи је наредио да се трупе СДС морају борити заједно са немачким снагама против надирућих Совјета и партизана и бити потчињене немачкој команди. Представник СДС затражио је да му се дозволи да чује мишљење и осталих оперативних официра који нису били на састанку. Дана 14. септембра 1944. године, одржана је конференција официра СДС на којој су сви донели јединствен закључак да се Српска државна стража неће борити заједно са Немцима против надирућих снага Црвене армије, да се повлачи из Ниша и прикључује ЈВУО као Српски ударни корпус (СУК). Исте ноћи, искористивши заузетост Немаца и под изговором да иде да се бори против партизана, СДС одлази из града и прикупља се око Ражња, где формално стаје под команду генерала Драже Михаиловића.[44]

У резерви дивизије, у Нишу су се налазили 37. противавионски пук (22. противавионска топа 88 мм и 12 противавионска топова 20 и 37 мм, без средстава вуче), све укупно око 1.000 људи, школа за борбену обуку тенкиста (300 људи), 1. полицијски батаљон (250 људи). Укупно је у резерви било око 3.000-3.500 људи, око 40 оруђа и око 300 моторних возила.[45]

---

43 Д. Мирчетић, Дванаеста српска НОУ бригада (од Црне Траве (Острозуба) до Винковаца, Београд, 1991, 152.

44 Народне новине од 21. октобра 1964. године, Ниш, 8.

45 Ј. Максимовић, „Операција за ослобођење Ниша од 8. до 14. октобра", Нишки зборник, бр.14, Ниш, октобар 1984, 81.

Школу за борбену обуку тенкиста, која је улазила у састав 1. брдске дивизије, водио је потпоручник Мориз (Morisse). У школи је било 6 официра, 17 подофицира и 284 војника. Школа је располагала са 7 лаких и 4 тешких пушкомитраљеза и 54 тенка и све до 6. октобра није имала борбени распоред. За време Нишке операције ући ће у састав 7. дивизије „Принц Еуген“, док ће један део са потпоручником Моризом бити прикључен борбеној групи Шебел (Schöbel).[46]

Командант 7. СС дивизије „Принц Еуген“ био је генерал-мајор Ото Кум. Од људства исте дивизије, 50% чинили су Немци из Баната, 40% Немци из Румуније и 10% Немци из осталих земаља Европе (Фолксдојчери).[47] Командно место 7. СС дивизије било је у Нишкој Бањи.[48]

По пристизању у рејон Ниша, штаб 7. СС дивизије планирао је да запоседањем јачих упоришта затвори све правце који воде према Нишу. Зато је 2. октобра упутио једну колону јачине пука према Власотинцу, а другу колону исте јачине према Белој Паланци како би се организовала одбрана ширег рејона Ниша.[49]

Од јединица у граду, које нису смењене довођењем дивизије „Принц Еуген“, најактивнији је био 98. брдски ловачки пук, који је дошао у јулу из Београда. Приликом удруженог напада јединица НОВЈ и Црвене армије на Зајечар, 7. септембра 1944. године, где се поред посадних трупа налазило и око 1000 немачких рањеника, који су

46 ВА, НАВ, Т-314, Р-849, С-120; Исто, С-121; Исто, С-1417.
47 *Isto,* 76; Д. Мирчетић, Дванаеста српска НОУ бригада (од Црне Траве (Острозуба) до Винковаца, Београд, 1991, 151.
48 Д. Мирчетић, Дванаеста српска НОУ бригада, 153. Густав Фелбер је био главнокомандујући немачки заповедник у Србији-преузео команду над једним делом армијске групе, која је с тога добила име по њему.
49 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen“* , Coburg, 1978, 287-289.

скинути у Прахову и 1.500 немачких избеглица, из Нишке Бање је послата група за деблокирање града. Чинили су је управо војници из 98. брдског пука: једна пионирска чета и једна батерија јуришних топова. Пре одласка у Зајечар, други и трећи батаљон истог пука били су стационирани у селу Горња Врежина. Овде су према послератним пријавама вршили потеру за партизанима, пљачкали неке сељаке и једног стрељали.[50]

Војници, подофицири и официри који су обезбеђивали концентрациони логор или се у њему налазили као полицијски персонал, сврстани су по његовом расформирању у састав СС јединица. Командант логора и шеф нишког Гестапоа Ерих Винеке додељен је штабу 13. СС пука, који је притом био део борбене групе „Виганд", као иследни официр, с обзиром да је у цивилству био правник. Исти је био случај и са бројним нишким фолксдојчерима. Сви су се прикључили немачким снагама и касније се с њима повлачили.[51]

Јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген" су, попут 98. ловачког пука, биле ангажоване на прилазима граду. Највећу акцију су извели 10. септембра 1944. године у Гаџином Хану и Првој кутини. Пре ове акције борци 12. српске бригаде 22. дивизије, који су разбили један део снага Чегарског корпуса ЈВУО у Гаџином Хану и Мариној Кутини, приближили су се Првој кутини а тиме и Нишу. Командир једног вода није успео да поруши пропуст на путу Гаџин Хан-Ниш, па су немачки тенкови несметано дошли из правца Ниша и одбацили бригаду натраг у Заплање.[52]

---

50 ВА, НАВ, Т-311, Р-190, С-277; АЈ, 110 – 61 – 497.
51 АС, фонд БИА, кут 5, фас. 12 (Немачка полиција у Нишу – заплењени материјали и материјал УДБ), документ број (даље: док. бр), 159
52 Д. Мирчетић, Дванаеста српска НОУ бригада, 130.

У Првој кутини, припадници дивизије „Принц Еуген“, стрељали су Косту Лазаревића под изговором да је бежао. У истом селу су заробили, саслушали и стрељали потпоручника Србислава Панића из Пирота, који је био командант једне бригаде ЈВУО. Након радијског говора краља Петра II Карађорђевића, где је наредио четницима да пређу у редове НОВЈ, приступио је 12. бригади и остао у селу након што је бригада одступила и вратила се назад у Заплање.[53]

Есесовци су били ангажовани у још неким нишким селима. Углавном су трагали за партизанима, реквирирали и одузимали сељацима куће, где су затим привремено смештали своје оперативне штабове и радио станице, одузимали стоку и живину. Ретко су плаћали услуге.[54]

Немачки војници и есесовци су према послератним пријавама, за време својих боравака по нишким селима, у септембру 1944. године, убили или стрељали 20 лица, окривљујући их да су устаници, да помажу устанике, врше курирске и шпијунске задатке, држе сакривено оружје или беже испред немачких трупа.[55]

Највећи злочин починили су у Вртишту, где су 6. септембра стрељали пет мештана, док су у селу Малча стрељали исто толико. Претходно су их довели из књажевачког краја (село Понор) као путовође. У истом селу, у потерама за партизанима и тражећи летке и оружје, вршили су претресе, претурали ствари и намештај. Због овога су се мештани склањали у базе изван села, јер нису смели да чекају ноћ у кући. Приликом једне борбе надомак села немачки војници су гранатама из минобацача оштетили поједине куће, срушивши неколико крова. Тада је био рањен и један омладинац, који је касније умро од задобијених рана.[56]

53 AJ, 110 – 61 – 580.

54 Исто.

55 AJ, 110 – 61 – 557.

56 НмН, историјско одељење - збирка архивалија, хроника села Малча (Е-52); AJ, 110 – 61 – 543.

Војници из немачке противавионске артиљерије у Новом Селу опљачкали су куће Николе и Михајла Тодоровића, у Чокоту – кућу Сретена Лазаревића, а код Глоговице, на путу Ниш-Алексинац, стрељали су три човека и приликом пљачке узели 5.500 динара.[57]

57 Д. Дејановић, Д.Живковић, М.Миловановић, Ђ.Стаменковић, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945), Нови Сад, 1968, 472.

3.

Стварање Отечественофронтовске армије и први план Нишке операције

Немачка команда Југоистока је 2. септембра 1944. године сматрала да је пропала било каква могућност преговора са Бугарима и припремила је хапшење команданата 1. Окупационог (краљевског) корпуса и 5. бугарске армије, генерала Асена Николова и Стојана Стојанова са ужим штабовима уколико не пређу на немачку страну. Такође је наређено да се спречи одлазак бугарских јединица из Србије и Македоније, да се повуку снаге немачког генерала који се још увек налазио у Софији са посадним трупама, да се уведе Специјална команда (Sonderkommando), ослободе интернирци и уништи немачки војни материјал.[58]

Четвртог септембра, око 5 сати иза поноћи, ухапшен је генерал Асен Николов, са ужим штабом.[59] Два дана касније, немачке посадне трупе евакуисане су из Софије и Пловдива и стигле су без компликација у Пирот. У исто време бугарске дивизије почеле су увелико да напуштају територију Србије, док су Немци предузели гоњење. Бугарска 24. и 25. дивизија заустављена је северно од Ниша, док су команданти дивизија били заробљени и притворени. Двадесет друга (Бдинска) дивизија је 25 километара источно од Ниша скренула са главног друма

58 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-14.
59 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-174.

и умакла у правцу североистока. Двадесет шеста и 6. дивизија са деловима 24. дивизије, некако су успеле да пређу бугарску границу источно од Лесковца и наставиле марш ка југу.[60]

Седмог септембра немачки командант Југоистока издао је наређење да делови ојачаног 99. брдског ловачког пука затворе линију од села Градиште до Теловца у близини Беле Паланке, како би се заштитили од могућег бугарског напада са истока. Рејон Ниша обезбеђивала је група „Кост“. Ову групу чинили су један извиђачки батаљон, једна моторизована чета, један противавионски вод и неколико тенкова. Резерва групе налазила се у Нишкој Бањи.[61]

Официри и подофицири (старшије) бугарског 1. окупационог корпуса испред Инжењеријске касарне у Нишу 1944. године (НмН, инв.бр.бб)

60 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-242.
61 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-243.

Након почетка акције 1. брдска дивизија је известила да су 22, 24. и 25. бугарска дивизија у потпуном расулу, да су оставиле велике количине оружја, муниције, опреме и возила и побегле у планине са циљем да пређу границу између Беле Паланке и Зајечара. Због тога је обустављено даље гоњење. Дивизија је такође јавила да је нестало немачко одељење за везу при штабу 25. бугарске дивизије (један официр и тројица војника).[62]

Коначно, нишка Фелдкомандантура 809 је јавила да је од 1. до 6. септембра заробљено 822 Бугара и Румуна, док су се враћали у своју земљу. Међу њима је било 36 официра, 9 службеника, 777 подофицира и војника. Притом је одузето: 620 пушака, 26 аутомата, 17 митраљеза, 68 пиштоља, 160 ручних бомби, 66.000 метака за пешадијско наоружање, 17 путничких аутомобила, 26 камиона и 12 запрежних возила.[63]

У исто време у бугарској престоници Софији догађале су се велике промене. Још 9. септембра 1944. године, преко оружане борбе припадника антифашистичке организације (Отечественог фронта), новоформирана бугарска влада затражила је примирје од Совјетског Савеза са обећањем да ће у најскорије време објавити рат Немачкој. Влада Отечественог фронта је након преузимања власти (деветосептембарска социјалистичка револуција), издала јавну Прокламацију бугарском народу којом је осудила претходну монархофашистичку владу пошто је принудила Совјетски Савез да објави рат Бугарској и позвала народ да се прикључи у борбу против фашистичког освајача.[64]

Истог дана совјетска Врховна команда наредила је команданту совјетских трупа маршалу Толбухину да обустави операције против бугарске војске и прикључи се Трећем украјинском фронту за борбу против немачких снага у југоисточној Србији.[65]

---

62 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-276.

63 ВА, НАВ, Т-311, Р-193, С-277.

64 История на Отечествената Война на България 1944-1945, *II,* 387.

65 Р. Костадиновић, Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968, 400.

Без Првог корпуса и Пете армије, који су се повлачили из Србије и Македоније, нове бугарске војне снаге су на дан 15. септембар 1944. године имале 407.523 војника, подофицира и официра.[66]

Први окупациони корпус, у стопу гоњен од снага Вермахта, попуњаван је добровољцима, који су се одазвали мобилизацијском позиву владе Отечественог фронта.

Осамнаестог септембра нова бугарска Отечественофронтовска армија потчинила се Трећем украјинском фронту, да би 1. октобра била проглашена општа мобилизација за борбу нове бугарске војске против снага немачког Вермахта. Из расформираног 1. корпуса и 5. армије у нову војску је мобилисано око 100.000 војника, подофицира и официра, па је бројно стање Отечественофронтовске армије уочи почетка Нишке опреације износило 574.000 људи.[67]

Бугарски војници и старешине, који су успели да избегну хапшења и побегну у Бугарску укључени су од стране совјетске команде у Софији у предстојеће операције за овладавање нишавског правца.[68]

Крајем септембра 1944. године у Москви су вођени разговори између генералног секретара Бугарске комунистичке партије (БКП) Георги Димитрова и главнокомандујућег југословенских партизанских снага и генералног секретара Комунистичке партије Југославије маршала Јосипа Броза Тита, где је постигну споразум да бугарска војска узме учешће у борбама за ослобођење југословенске територије на бази равноправности словенских народа и пријатељског односа између југословенске и бугарске комунистичке партије.[69]

---

66 История на Отечествената Война на България 1944-1945, *II,* 87.
67 Исто, 93-94, 366.
68 Исто.
69 Исто, 373.

Први контакти између представника штабова 13. корпуса Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) под командом пуковника Љубе Вучковића и Трећег украјинског фронта Црвене армије под командом маршала Фјодора Толбухина у вези са употребом бугарских јединица на нишком правцу одржани су 22. септембра 1944. године.[70]

Генерали Сергеј Бирјузов, Кирил Станчев и пуковник Марчета Марчев
(История на Отечествената Война на България 1944-1945, том Втори)

За време разговора совјетских официра са начелником штаба 13. корпуса НОВЈ прецизирани су задаци које је добила бугарска 2. армија под командом генерал-мајора Кирила Станчева у предстојећим борбама.[71]

Штаб новоформиране 2. бугарске армије налазио се у Пироту, а штаб 13. корпуса, у селу Бари Чифлик, 5 километара југозападно од Пирота.[72]

Тринаести корпус је у то време имао око 30.000 бораца, који су већином били наоружани заплењеним немачким наоружањем и делом наоружањем англоамеричког порекла добијеним ваздушним путем од савезника.[73]

70 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 126.

71 Исто, 126.

72 История на Отечествената Война на България 1944-1945, *II,* 130-131.

73 Ј. Максимовић, „Операција за ослобођење Ниша од 8. до 14. октобра", Нишки зборник, бр.14, Ниш, октобар 1984, 81.

У Пироту је разрађен први заједнички план за ослобођење Ниша и Лесковца. Овим планом бугарска армија имала је у првој етапи задатак да разбије и уништи немачке снаге у рејонима Кална, Бела Паланка и Власотинце и потом, да ослободи Ниш и Лесковац а у другој етапи – да настави дејство ка Косову и да на тај начин заједно са бугарском 1. и 4. армијом пресече немачким снагама одступницу из правца Грчке. Према замисли Штаба Трећег украјинског фронта југословенским снагама је дата другоразредна (помоћна) улога, па је наређено да Главни штаб Србије изда наређење својим јединицама да отпочну са партизанским ратовањем – нападима у позадину непријатеља. Дејства су требала да отпочну 9. октобра, а сам дан ослобођења Ниша није био испланиран.[74]

Са оваквим задацима Главни штаб за Србију се није сложио и командант, генераллајтнант Коча Поповић је 2. октобра, авионом одлетео у Крајову (Румунија), да Титу изложи проблем и замисли Главног штаба Србије за предстојећу операцију.[75]

Шестог октобра 1944. године Тито је у Крајови примио начелника Штаба Трећег украјинског фронта, генерал-пуковника Сергија Бирјузова, који је такође требао да му изложи наведени план операција команданта ГШ Србије Коче Поповића и делегације бугарске отечественофронтовске армије на челу са генералом Добријем Терпешевим. Том приликом је Тито удовољио молби бугарске делегације и сложио се са њиховим предлогом да бугарска армија, у циљу своје рехабилитације и уз ангажовање своје армије, узме учешће у ослобођењу Србије и Македоније, с тим да се на територији Југославије морају поштовати тамошњи органи власти.[76]

74 Исто, 82.
75 Исто.
76 Исто.

Приликом разговора измењен је првобитни план операције и новим планом, по одлуци Тита, постављено је да носиоци операције за ослобођење југа Србије морају бити снаге генерала Коче Поповића. Градове Ниш и Лесковац, уместо бугарских, морају ослободити јединице Главног штаба за Србију а напад, уместо 9. октобра, треба да отпочне дан раније. Ниш је требало да буде ослобођен 10. октобра.[77]

Још пре регулисања спољне одбране града, Немци су у Власотинцу запленили акта начелника обавештајног одељења при бугарској 2. армији, где се налазио целокупни план дејства бугарских снага за предстојећу Нишку операцију и тачно уцртани обострани распоред снага у нишкој оперативној зони. Захваљујући подацима из заплењених докумената, Немци су успели да боље организују своју одбрану на овом простору.[78]

Одбрана Ниша је, поред осталог наоружања, располагала и са 36 противавионских оруђа, више тенкова и оклопних аутомобила, а 7. СС дивизија и два полицијска батаљона су били моторизовани и оспособљени за брз маневар.[79]

77 Исто, 83.
78 П. Вишњић, Битка за Србију, књига *II*, Београд, 1984, 129.
79 Исто.

4.

Нишка операција према новом плану

Могућност ослобођења Ниша јавља се у плановима Главног штаба Србије још крајем августа 1944. године. Тако, 28. августа, Главни штаб за Србију, доставља Штабу 23. српске дивизије, која се налази у околини Сокобање депешу, где се каже да се догађаји брзо развијају, да је одлазак бугарских трупа питање дана, можда часа и да с тога треба брзо деловати Сутрадан, Штаб 23. дивизије, издаје наређење својим бригадама да у новонасталој ситуацији, обуставе предвиђени покрет, јер је од Главног штаба Србије добијено обавештење да постоји могућност заузимања Ниша. Покрет је требало усмерити у правцу Ниша.[80]

Међутим, јачина немачких снага у граду и око њега утицало је да се промени план. Као приоритет стављено је приближавање Нишу како би се спречио долазак припадника ЈВУО и онемогућило да они разоружају Бугаре и дођу до оружја. Ова одлука убрзана је чињеницом да су припадници ЈВУО уз помоћ некадашњег председника владе Драгише Цветковића у Нишкој Бањи имали два отворена сусрета и разговора са бугарским војним представницима, где су им наредили да њихови војници предају оружје четницима или ће бити нападнути и на силу разоружани.

80 Народне новине од 17. октобра 1964. године, Ниш, 11.

Бугари су напоменули да не желе сукобе, обећали су да ће оружје оставити у посебним магацинима и да војници неће интервенисати у случају доласка четника. Како се ово није испоштовало, почели су напади на бугарске војнике и њихово насилно разоружавање у нишком крају.

Припадницици НОВЈ остали су до првих сусрета са Отечественофронтовском војском на прилазима Нишу и нису вршили нападе.[81]

Седмог октобра се командант Главног штаба Србије генерал Коча Поповић вратио из Румуније, а дејства за ослобођење Ниша и Лесковца требала су да отпочну са нешто измењеним оперативнотактичким условима и поставкама плана.[82]

Већ 5. октобра у село Блато, западно од Пирота, стигао је штаб бугарске 6. пешадијске дивизије. Штаб је био састављен од два поручника и шест припадника Црвене армије. Штапски официри налазили су се под командом пуковника Титова, којег је поставила совјетска команда у Софији.[83]

Од совјетских војних јединица за овладавање нишавског правца ангажован је 1. Гардијски утврђени рејон јачине једне бројчано слабије дивизије и три ваздухопловне дивизије. То су биле респективне снаге и далеко надмоћније од непријатељских немачких јединица. Сами детаљи плана заједничког деловања разрађени су 7. октобра 1944. године у Пироту, након повратка генерала Коче Поповића.[84]

---

81 Народне новине од 18. октобра 1964. године, Ниш, 10; АС, фонд БИА, фас. (Организација Драже Михаиловића у Нишу –елаборат), 12.
82 П.Вишњић, Битка за Србију, књига *II*, 84.
83 М. Марчев, „Помощта на военните съветници през Очечествената война“, Военно исторически сборник, година LXIV, кн. 7, София, 1995, 92-93.
84 П. Вишњић, Битка за Србију, *II*, 124; М.Целебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 127.

Тито је један дан раније, 6. октобра 1944. године, у Крајови (Румунија) наредио Главном штабу Србије да се јединице одмах припреме и распореде за заузимање Ниша. Том приликом је наредио да се напад на Ниш изврши у исто време кад и напад на Београд како би се немачком командовању онемогућило да маневрише снагама које су држале та два града.[85] Тринаести југословенски корпус и 2. бугарска армија добили су задатак да изврше напад на сектор Бела Паланка-Сува Планина-Власотинце, овладају овим територијама и наставе гоњење немачких снага до заузећа Ниша и Алексинца. Стратешки, а нарочито политички, било је важно да трупе НОВЈ прве уђу у Ниш, па је тако бугарским снагама наређено да застану 10 до 15 км од града.[86]

Операцијски план дејства бугарске 2. армије у предстојећој Нишкој операцији израдио је генерал Сергеј Семјонович Бирјузов, начелник штаба совјетског Трећег украјинског фронта. Штаб бугарске 2. армије имао је задатак да са 6. пешадијском дивизијом пробије немачке положаје и фронтално потискује непријатеља правцем Бела Паланка-Ниш. Бугарска 9. пешадијска дивизија имала је задатак да врши окружење непријатељског левог крила правцем преко Калне, Сврљига до Ниша, док 4. и 12. пешадијска дивизија и Оклопна бригада наступају правцем: Гаџин Хан-Ниш и Власотинци-Лесковац-Ниш. Совјетска авијација из 17. ваздухопловне армије, којом је командовао ваздухопловни генерал-пуковник Владимир Александрович Судец, подржавала је напад бугарске 2. армије из ваздуха.[87]

Бугарске јединице нису се смеле мешати приликом успостављања власти и одржавања реда по градовима. Заплењени ратни материјал морали су да решавају мешовити бугарско-југословенски војни штабови.[88]

85 Битка за Србију*, II*, 124.

86 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 128.

87 П. Вишњић, Битка за Србију*, II*, 127.

88 Исто.

Напад на нишком правцу (Нишка операција) почео је 8. октобра у 8 часова изјутра. Борбе првог дана нису биле толико интезивне, да би се идућег дана наставиле, али поново без неких нарочитих резултата. Због неактивности бугарских снага, ни јединице из 13. корпуса НОВЈ нису постигле неки значајни успех, нарочито 22. српска дивизија.[89]

Након интервенције Главног штаба за Србију, 11. октобра ујутру, генерал Бирјузов је посетио Штаб бугарске 2. армије и саопштио да није задовољан радом његових дивизија. Команданту армије генералу Стојчеву, замерано је што нема везе са дивизијама, што благовремено не обавештава о непријатељским снагама, слабо користи артиљерију, прекида контакте са јединицама НОВЈ и сл. Совјетски генерал Бирјузов је наредио да бугарске дивизије форсирају напад ка задатим циљевима и изричито је захтевао да се Ниш мора заузети 13. октобра.[90]

Након првих дана операција, уследила је криза у редовима НОВЈ услед недостатка артиљерије. Зато је совјетски маршал Толбухин упутио 14. октобра 1944. године, у 2.30 часа иза поноћи, радиограм Ј. Б. Титу, у коме тражи да се привуку бугарске трупе у циљу заузимања Ниша, јер је командант 13. корпуса пуковник Љубо Вучковић мишљења да те снаге не могу самостално деловати услед слабог наоружања.[91]

Тито је одмах одговорио да нема приговора у вези са заузимањем града Ниша од стране бугарских јединица. Истог дана упутио је радиограм команданту Главног штаба НОВ и ПО Србије, генералу Кочи Поповићу, у коме каже да је на молбу команданта совјетских трупа дозволио да у нападу на Ниш учествују и бугарске трупе, јер је непријатељ сувише јак, а јединице НОВЈ су још недовољно наоружане тешким наоружањем.[92]

89 Исто, 135-136.

90 Исто, 147-148.

91 М. Целебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 162.

92 Исто, 163.

Тако је терет борбе у циљу овладавања градом пао на трупе 2. бугарске армије, које су се 13. октобра сламајући немачку спољну одбрану на правцу Пирот-Бела Паланка-Сићево, налазиле на источним прилазима граду.[93]

Војници из дивизије „Принц Еуген“ мокрим нишким улицама (НмН, инв. бр. бб)

Истог дана су настављене борбе. Бугарска 6. дивизија је око 14 часова заузела Нишку Бању, натерала Штаб дивизије „Принц Еуген“ да се премести у Ниш, а затим је заузела и део поред Шесте карауле. Тако се нашла на 7 км од града, али је наишла на снажнији отпор. Немци су покушали да противнападом поврате Нишку Бању, али су после тешке борбе бомбама и прса у прса одбијени.[94]

Штаб 22. српске дивизије у време борби на прилазима Нишу остао је готово пасиван. Уместо наступања за непријатељем, који се повлачио на левој обали јужне Мораве, Штаб дивизије тражио је опрезност и активирање извиђачких делова.[95]

93История на Отечествената Война на България 1944-1945, *II,* 146-154.

94 П. Вишњић, Битка за Србију*, II*, 153.

95 Исто, 155.

5.

Последња одбрана дивизије „Принц Еуген“

Било је извесно да Немци неће моћи да издрже снажан притисак на град који је растао из дана у дан. Штаб дивизије „Принц Еуген“ планирао је нов распоред својих снага и преношење свог командног места из Ниша у Крушевац, с тим да се у долини Мораве изврши темељито рушење комуникација, мостова, постројења везе и већих привредних објеката. Међутим, како се овај план није могао реализовати услед продора снага Црвене армије у рејон Алексинца, Ражња и Крушевца и затварања истог правца, немачке снаге су 14. октобра оријентисане на пробој преко јужне Мораве ка Југбогдановцу и Прокупљу. Ово су искористиле јединице 22. српске дивизије и нарочито бугарске 6. дивизије да би убрзали напредовање ка Нишу.[96]

Поглед на Ниш из ваздуха 14. октобар 1944. године (НмН, инв. бр. бб)

96 П. Вишњић, Битка за Србију*, II*, 158-159.

Geheime Kommandosache

RTB

Gen.Kdo.Fr.Wilh. Müller
Ia Br.B.Nr. 48/44 g.Kdos.

, 13.10.44
Ausgang 1900 Uhr

15 Ausfertigungen
12. Ausfertigung.

483

Korpsbefehl
für die Verteidigung der Morava

1.) Feind im Angriff mit Schwerpunkt im Raum Nisch von S und O gegen den Südflügel des A.K. Im Norden feindl. Durchbruch mit Panzerverbänden über Veliki Plana - Topola im Eindrehen nach N auf Belgrad. Südl. Teile des Gegners bei Lapovo und im Raum südl. Topola durch starke Bandengruppen gesichert. Mit Vorstoß nach S auf Kragujewac muß gerechnet werden. Vor der Mitte der Front fühlt Gegner dem planmäßigen Absetzen erst langsam nach. Mit Schwerpunkt feindl. Kräfte muß im Raum Aleksinac und O Jagodina gerechnet werden.

2.) Korps hat den Auftrag, die Morava-Linie zu verteidigen und um jeden Fußbreit Boden zu kämpfen, damit die große Eisenbahnlinie von Süden solange wie möglich gedeckt wird. Soweit die Unübersichtlichkeit des Geländes es erfordert, kann die HKL an den Fußpunkt der Berge W. der Morava verlegt werden. Eigene weitere Kräfte (Iw.-Felddiv.) werden in den nächsten Tagen die serbische Südgrenze erreichen und Anschluß an Südflügel AK. suchen.

3.) Kampfführung.

a) 7. SS Div. im Abschnitt

rechte Grenze: Kursumlija (ausschl.) - Kocane (4 S Orljani) (einschl.) - Höhe 1822 (26 SO Nisch),

linke Grenze: (zu K.Gr. Fischer), Prevest (30 NW Krusevac) (einschl.) - Obrez (21 N Krusevac) (ausschl.) - Höhe 783 (35 NO Krusevac).

setzt sich mit allen Teilen weiter unverzüglich auf das Westufer der Morava ab und verhindert ein Überschreiten der Morava durch den Gegner. Soweit zur Räumung von Nisch dort noch vorübergehend ein engerer Brückenkopf gebildet werden muß, darf die Verteidigung, insbesondere des Südflügels, dadurch nicht geschwächt werden. Sollte dem Gegner ein Einbruch im Raum Orljani gelingen, so liegt der Schwerpunkt der Verteidigung des Morava-Abschnittes N des Mali Jastrebac - Gebirges, während eine selbständige Kampfgruppe, hinhaltend fechtend, von Orljani nach W über Prokuplje auszuweichen hat. Ein Anhalt über Widerstandslinien wird durch eine Planpause des Korps gegeben.

Div.-Gef.St.: Krusevac.

- 2 -

Наређење команде корпуса „Милер“ од 13. октобра 1944. године за повлачење немачких снага иза Јужне Мораве и одбрану истог правца

Команда корпуса „Милер“, наредила је 12. октобра евакуацију Ниша и повлачење на западну обалу Јужне Мораве. Велике потешкоће приликом евакуације снабдевачких установа територијалних делова представљали су и рањеници.[97]

97 *Zb. NOR*, XII/4, dok. br. 167, Izveštaj komandanta 7. divizije „Princ Eugen“, 11.11.1944, 678.

Истог дана, грађани који су успели да побегну из Ниша известили су да се Немци полако извлаче из града, да грађанство из државних установа разноси ствари које су Немци напустили као и да је запаљена железничка станица у Трупалу.

Како је мост на Јужној Морави код Мрамора био порушен, Немци су 11. октобра на десну обалу Јужне Мораве, у рејону Мрамора, довели своје инжењеријске снаге и део артиљерије како би направили нови мост. Истог дана, око пет сати изјутра, немачка колона од око 300 војника кренула је у правцу села Мрамор, стигла на Мраморски мост, где ју је напала једна чета 11. српске бригаде. Немци су успели да заузму положај више села на Александровачкој коси. Након краћег окршаја, једна чета је уз 6 погинулих и 13 рањених била одбијена, па су напад преузела два батаљона. Немци су рањенике успели да заробе и затворили су их у један подрум. Приликом новог напада 11. бригаде, ови рањеници су некако успели да искористе немачку заузетост и да побегну (били су лакше рањени). Док су бежали Немци су отворили ватру од које је страдао Душан Денић из Мрамора. Коначно, уз подршку артиљерије, успели су да потисну снаге 24. српске дивизије са Мрамора и да на истом месту направе мостобран, након чега је почела оправка порушеног моста.[98] Око 10 часова стигли су у Поповац и у том селу запалили две зграде.[99]

Како се успостављао мостобран на Јужној Морави и правац повлачења снага у правцу Прокупља, јединице које су остале у граду морале су га држати до онога тренутка док се све трупе успешно не пребаце. На тај начин део трупа СС дивизије „Принц Еуген“ био је жртвован за спас

---

98 Ј. Максимовић, Операције за ослобођење Ниша..., 87.

99 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (у даљем тексту: Зб. НОР), Борбе у Србији 1944 год, том I, књига 13 (у даљем тексту: I/13), Док. бр. 144, Извештај штаба 11. српске бригаде, 12.10.1942, Београд, 1976, 326; Исто, Док.142, Извод из књиге послатих депеша Штаба 37. српске бригаде, 9-12.10.1942, 327; НмН, историјско одељење - збирка архивалија, хроника села Мрамор (Е-58).

главнине снага. Како се радило о фанатичним војницима и старешинама, васпитаваним да буду одани и верни Хитлеру и Трећем рајху до смрти, гледали су да што скупље изгубе своје животе у туђој земљи и граду.[100]

Ујутру 13. октобра, након што је мост на Јужној Морави био оправљен, Немци су главним снагама, сврстани у виду клина, уз снажну ватру целокупне артиљерије, кренули у пробој из Ниша ка Мерошини. На челу, као група за пробој, била је једна борбена група, ојачана тенковима и самоходим оруђима. У повлачењу преко мостобрана било је 10-12.000 војника, 17 тенкова, 800 моторних возила и око 100 запрежних возила.[101] Једна ојачана борбена група обезбеђивала је десни бок извлачећих снага из Ниша и штитила од напада снага Црвене армије из правца Алексинца и Житковца, који су били ослобођени 12. октобра.[102]

Колона совјетских камиона у Алексинцу, 12. октобра 1944. године
(Лична архива Зорана Стевановића из Алексинца)

---

100 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen“* , 289.
101 Ј. Максимовић, Операције за ослобођење Ниша..., 86-87.
102 Исто, 87.

Око 13 часова 13. октобра у Мерошину је до пада мрака приспела и команда дивизије „Принц Еуген“, заједно са једном борбеном групом, и успела да се пробије до Југбогдановца, близу Мерошине. Како је Југбогдановачка река, на пар места око порушеног моста била газна, нека неборбена возила су покушала да пређу реку, али су наишла на мине и уништена. Пешадија је зато, у пуном трку, отварајући ватру на све стране, прешла реку и кроз ватру се пробила ка Прокупљу.[103]

Овај пробој је био нарочито важан за немачке војнике, јер су се из града извлачили рањеници.. То је констатовао и командант 7. СС дивизије „Принц Еуген“ Ото Кум у свом сумарном извештају о делатности његове дивизије у месецу септембру и октобру 1944. године.[104] Рањеници су такође евакуисани (извлачени) и из Параћина (70), Ћуприје (50) и Крагујевца (700). Највише их је било у Нишу – више од 700, који су били смештени у Војну болницу (Kriegslazarett 602), а пристизали су са територије југоисточне Србије, где су се борбе константно водиле од почетка септембра 1944. године. О немачким рањеницима у граду има мало података. Познато је само да су извлачени из града још од краја септембра и да су стално пристизали нови, па оквиран број није познат. Санитетски пуковник Ковалцик (Kowalzik) известио је команданта корпуса генерала Милера, 15. октобра, да су сви рањеници из Ниша евакуисани у Приштину.[105]

Немци су у ноћи између 13. и 14. октобра оштетили све војне објекте, вишак хране поделили грађанству и започели извлачење противавионских и тешких топова и возила, које су војници рукама гурали расквашеним нишким улицама. Пре тога оштећени су и мостови.

103 Исто, 87-88.

104 *Zb.NOR*, XII/4, dok. br. 167, Izveštaj komandanta 7. divizije „Princ Eugen“, 11.11.1944, 678.

105 ВА, НАВ, Т-314, Р-849, С-626; Исто, С-628; Исто, С-744.

Немци су такође запалили зграду Главне поште. Заједно са њом изгорела је и телефонска централа за међуградски саобраћај од тридесет линија. Једино је сачувана немачка индукторска телефонска централа од 200 бројева која је била инсталирана у подруму зграде Ђоке Јовановића у Јевремовој улици. За то је најзаслужнији био Божидар Димитријевић, механичар 10. телеграфско-телефонско-техничке секције, који је давао Немцима погрешна обавештења па су тако заборавили на исту централу. Одмах након ослобођења, поменута централа је пренета у зграду до Поште где је монтирана и већ 28. октобра добијене су преко ње прве телефонске везе.[106]

Поглед на срушене мостове - нишавског гвозденог код Тврђаве (лево) и београдског (десно)
(НмН, инв.бр.1497)

У саму поноћ 13. на 14. октобар, када су се заштитне трупе, које су браниле мостобран, припремале да напусте град, стигла је заповест да се град мора бранити још један дан и да се војници распореде на ратне позиције. Започело је утврђивање на више места у граду и формиране су одбрамбене линије. Једна се налазила у Обреновићевој улици, друга у рејону Црвеног крста, а трећа код Ћеле Куле.

---

106 Народни музеј Ниш (у даљем тексту: НмН), историјско одељење – збирка архивалија, необјављени рукопис М. Петровића, Ниш по ослобођењу 14.октобар 1944-15.мај 1945, 16-17. (у даљем тексту: М.Петровић, Ниш по ослобођењу...)

Немци су добили заповест да сачекају напад из правца Нишке Бање. Одбрана је постављена на потезу од Ћеле Куле до старе циглане. Око саме Ћеле Куле, где су се у то време налазили кукурузи, војници су рукама и бајонетима по великој киши, која је падала у поноћ 13. октобра, копали ровове током целе ноћи.[107]

Четрнаестог октобра у 9 часова, после кратке артиљеријске припреме, која није нанела већу штету немачкој одбрани, снаге 6. бугарске пешадијске дивизије кренуле су у напад на целом фронту. Без отпора су ушли у Брзи Брод и Суви До. Око 10 часова предњи делови ове дивизије наишли су на прву немачку одбрамбену линију код Ћеле Куле. Започео је велики окршај.[108] Немачки генерал Ото Кум ће у својим мемоарима записати следеће:

„Дуж друма се крећу 4 тенка – наши Тигрови, али, нажалост, са бугарском посадом. Камиони и коњица прате тенкове. Пуштамо да нас тенкови пређу и чекамо док се пешадија не појави. На 50 метара отварамо паљбу, приморавајући непријатеља да стане и тако држимо положаје неколико сати“.[109]

Бугарска артиљерија успела је да уништи два немачка пушкомитраљеза, а након попуштања одбране, преостали немачки војници успели су да побегну на околно брдо, поред села Габровац. Седам немачких војника, који су преживели пад прве одбрамбене линије спасла су се на тај начин што су препливали Јужну Мораву и прикључили се главнини снага, која се извлачила преко мостобрана.[110]

Због падавина у ноћ 13. на 14. октобар, земљиште је било расквашено па су тенкови и самоходна оруђа целе ноћи и наредног дана упадали у расквашане оранице што

---

107 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen“* , 289.
108 П. Вишњић, Битка за Србију*, II*, 159.
109 O. Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen“*, 289.
110 *Isto,* 290.

је онемогућавало брже кретање војника. Око поднева су Немци успели да продуже само до Мерошине. На том путу немачки тенкови су били гађани примитивно направљеним бензиским флашама.[111]

Главнина 7. СС артиљеријског пука, део 117. противтенковског дивизиона, Фелдкомандантура 809, са својим приштапским јединицама, део 37. противавионског пука, команда 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 13. СС пук и њихове позадинске јединице, били су потпуно измешани са борбеним групама које су се већ извукле из Ниша, а већ од 11 часова 14. октобра целокупна та мешавина људи и технике је тежила да се што пре извуче из обруча под јужне падине Великог и Малог Јастрепца.[112]

Јединице 22. дивизије НОВЈ извршиле су истог дана притисак на немачку одбрану на сектору од села Габровац до Бубња, док су неки делови успели око 13 часова да продру у центар града.[113] Због овог догађаја и уласка првих снага у Нишу, у досадашњој историографији и публицистици ослобођење Ниша је приписано борцима 22. дивизије НОВЈ, а само ослобођење временски је утврђено на 13 часова. Међутим, групе које су успеле да доспеју до центра нису биле борбене, већ су били обични извиђачки делови, са задатком да извиде ситуацију, врате се у штаб и известе. Борбе за сам град са немачким заштитним снагама тек су почињале.[114]

Према сећањима старих Нишлија, немачки војници (есесовци) су снажан отпор пружили и у Обреновићевој улици где се налазила друга одбрамбена линија. У апотеци Марка Јелића, где се налазила једна немачка јединица, дејствовао је скривени снајпериста који је наносио губитке бугарским војницима који су ишли кроз Обреновићеву улицу.[115] Нишки ваздухопловац Велизар Вучковић записаће у својим мемоарима:

---

111 Ј. Максимовић, Операције за ослобођење Ниша..., 87.

112 Исто, 89.

113 П. Вишњић, Битка за Србију*, II*, 159.

114 Изјава Бранислава Савића, борца пратеће чете команданта 13. корпуса НОВЈ, пензионера у Стокхолму.

115 Исто.

„Сутрадан, 14. октобра, водиле су се последње борбе између немачких патрола заштитница и наступајућих партизана и Бугара. У близини Пиштине куће, можда ни стотину метара далеко, у једном дворишту а позади ограде од тараба, било је седам немачких војника са једним митраљезом, а који нису хтели даље да одступају. Њихов задатак је био да штите повлачење осталих немачких јединица. Митраљез је непрестано штектао и сипао ватру на наступајуће, не знам, партизане или Бугаре. Немачки митраљез је био откривен и сада су га обасипали ватром са свих страна. Гађао га је и један мино-бацач. Гранате су падале свуда унаоколо, као и сасвим близу Пиштине куће. Зграда се због близине експлозије тресла, те је изгледало да ће се сваког момента срушити. Ми смо се сакрили у подрум. Сви су дрхтали од страха. Немачки митраљез је, упркос непријатељској ватри и гранатама мино-бацача, непрекидно сипао ватру. На моменте би ватра престала, да би после краће паузе поново почела. Најзад, митраљеска ватра је потпуно заћутала, а поред митраљеза је лежало седам немачких војника, сви погинули. Јер како је који митраљезац погинуо, смењивао га је следећи и даље отварао ватру, све док и последњи није погинуо. Са запрепашћењем и дивљењем смо скидали капе овим незнаним јунацима, који су, њих седам, лежали један поред другог, не одступајући ни корак, као заштитница осталих повлачећих јединица. Оставили су своје животе у туђини, скоро пред сам крај рата, те се морамо питати каквог смисла је имала њихова смрт. Пред храбрим непријатељем треба скинути капу. И маршал Макензен је подигао споменик храбрим браниоцима Београда 1915. године. Када је престало дејство мино-бацача, изашли смо на улицу и видесмо прве бугарске тенкове који су пролазили улицом, долазећи од среског начелства и позоришта а према центру града.“[116]

---

116 V. Vučković, *Hronika jednog vazduhoplovca*, Burladingen-Nemačka, 1998, 240-241.

Тенкови нове-Отечественофронтовске бугарске армије виде се на многим фотографијама које је начинио нишки фотограф Ђорђе Васиљевић, снимајући завршне борбе за ослобођење града у тренутку општег немачког повлачења.

Први тенкови Отечественофронтовске армије у Обреновићевој улици *(НмН, инв.бр.747)*

У уличним борбама највише се истакао бугарски 35. гардијски пук. Након овладавања Црвеним крстом спуштао се према центру града где је 15. пешадијски пук гонио Немце још од Ћеле Куле. Приближно тада је и немачки отпор у граду престао. Сат на згради Среског суда показивао је 14 часова.

Тенкови Отечественофронтовске армије код споменика ослободиоцима на тргу Краља Милана и грађанка која дарује војнике *(НмН, инв.бр. 875)*

На правцу Црвеног крста и Доњег Комрена, Немци су поставили неколико митраљеских одељења, која су прецизно тукла друм. Не знајући да град није био у потпуности ослобођен на прилазу Доњег Комрена, смртно је страдао совјетски потпуковник Арсентјевић Андрејев, који ће касније, са још једним погинулим војником Црвене армије, свечано бити сахрањен на Тргу краља Александра Карађорђевића.[117]

Официр Црвене Армије из возила поздравља окупљене грађане у Вождовој улици *(НмН, инв.бр.741)*
Помен погинулим црвеноармејцима на тргу краља Александра (трг Црвене армије) *(НмН, инв. бр. бб)*

Према сећању савременика догађаја, бугарске и совјетске снаге спојиле су се у центру Ниша, у Вождовој улици, код хотела „Оријент“ (данас се на том месту налази хотел „Амбасадор“). Затим су почели да излазе и први грађани, радознало посматрајући тенкове, камионе и моторна возила. Командант бугарске 6. дивизије пуковник Марчета Марчев, чије су јединице учествовале у сламању немачких обрамбених линија, забележио у својим сећањима да су бугарски војници с усхићењем викали: „Совјетски војници су са нама!“[118] Овај историјски догађај такође је забележио фотограф Ђорђе Васиљевић и сниматељ Мирољуб Стошић.

117 НмН, историјско одељење – збирка архивалија. Сећање Бранка Поповића на догађаје у Нишу од 14. октобра до 11. новембра 1944. године.
118 История на Отечествената Война на България 1944-1945, II,157.

У Нишку Бању је стигао и генерал Бирјузов, који је са брда надгледао борбе за град и нарочито похвалио старешине 6. пешадијске дивизије. У операцијама је учествовао и бугарски партизански одред „Гаврил Генов“, који је са 35. пешадијским пуком био убачен као резерва. У редовима 35. пука нарочито су се истакле жене борци.[119]

Црвеноармејци испред споменика ослободиоцима у центру града
(НмН, инв.бр.885)

Делови 45. дивизије НОВЈ и совјетски утврђени рејон након ослобођења Сврљига 12. октобра, наставиле су продор у правцу Ниша. Совјетски 1. гардијски рејон и 23. српска бригада напредовале су скоро без отпора пошто су се немачке снаге повукле из града.[120]

У Ниш су са северне стране ушли 23. српска бригада и делови 1. гардијског утврђеног рејона, такође без борбе, пошто су се немачке јединице, углавном концентрисале

119 Исто; М. Марчев, Помощта на военните съветници през Очечествената война , 94.
120 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 161.

за одбрану на западној ивици града, док су на осталим деловима остали само мањи заштитнички делови.[121]

Осма српска бригада наступала је на левом крилу правцем село Малошиште-село Ђурлина-Горица-центар града Ниша.[122]

Десета српска бригада, иако је нападала заобилазним правцем, прешла је у наступање 14. октобра у 6 часова и широким стрељачким стројем избила је у рејон Војне болнице. Убрзо после ње у град су ушле и остале бригаде 22. дивизије. Претходно су 8. и 12. српска бригада савладале отпор Немаца на Горици и Бубњу, заузеле Текстилну фабрику „Браћа Ристић" и касарну 16. пешадијског пука где су избегле експлозију минираних објеката у касарни.[123] Једна немачка артиљеријска јединица налазила се на Турским шанчевима а једно мање одељење и на Марковом калеу. Немци су ипак одступили. Заузети су сви важнији објекти и пред њима постављени стражари. [124]

На подручју Мрамор-Александровац-Југбогдановац настављени су жестоки окршаји. Главнина немачке 7. СС дивизије и даље се силом покушавала пробити према Прокупљу. Совјетска авијација извршила је напад дуж целе колоне, запалила многа моторна возила и нанела велике губитке. Уследио је удружени напад бугарских и снага НОВЈ дуж целог Мерошинског поља. Дивизија „Принц Еуген" била је разбијена. Погинуло је или нестало 5.200 војника и старешина, док је њих 500 заробљено и спроведено у Крушевац.[125]

---

121 Исто.

122 Исто.

123 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 162.

124 ЕИ Новине од 14. октобра 1964. године, бр. 5, Ниш, 2.

125 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 164; Grupa autora, *Drugi svetski rat*, knjiga III, 76, 77; История на Отечествената Война на

Након три године, шест месеци и четири дана немачке и бугарске окупације, Ниш је коначно ослобођен.

Извештаји штабова и команди НОВЈ о ослобођењу Ниша 14. октобра врло су контрадикторни. Сви команданти штабова и дивизија, као и командант Главног штаба за Србију, стигли су у Ниш дан након ослобођења и нису били у близини приликом завршних борби.[126]

Штаб 22. српске дивизије је 15. октобра 1944. године обавестио Штаб 13. корпуса да су 14. октобра. у 14 часова ослободилачке трупе херојске Црвене армије, уз помоћ бугарских снага, ослободиле Ниш, да немачки посадни гарнизон одступа у правцу Прокупља и да су у 16 часова снаге 8, 10, 12. и 2. батаљон царибродске бригаде ушле у Ниш. Извештај се наставља констатацијом да је 22. дивизија једина која се налази у граду од партизанских јединица, као и да се командант дивизије већ налази у Нишу.[127]

За разлику од извештаја штаба 22. дивизије, у оперцијском дневнику Главног штаба за Србију записано је да је 22. српска дивизија извршила јак притисак са планине Селичевице према Нишу, избила на линију Бубањ-Габровац до 12 часова после подне, јаким притиском на варош, а у садејству са 6. бугарском дивизијом, ослободила Ниш у 15 часова. У даљем извештају наводи се да се непријатељ углавном извукао из Ниша и побегао у правцу Прокупља. У Нишу је убијено око 300 немачких војника.[128]

България 1944-1945, II,160.

126 Д. Димитров, „Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година)", Военно исторически сборник, година LXIII, кн. 6, София, 1994, 91-94.

127 Д. Мирчетић, Дванаеста српска НОУ бригада, 174.

128 Зб. НОР, I/13, док. бр. 182, Извод из операционог дневника Главног штаба за Србију, 1-15.10.1944, 459.

Долазак оперативних команданата Црвене армије испред хотела „Оријент“ у Вождовој улици *(НмН, инв.бр.741)*

У извештају који је проследио начелник Главног штаба за Србију генерал Рудолф Приморац бугарска 4. дивизија, која је наступала према Нишу десно од 22. српске дивизије, правцем Равна Дубрава-Гаџин Хан, приказана је као неактивна јединица. С друге стране, генерал Приморац извештава да је бугарска шеста дивизија, која је наступала са источне стране преко Нишке Бање у правцу Ниша, умногоме допринела за брзо сламање немачке одбране Ниша.[129]

У обавештењу Главног штаба Србије шефу совјетске војне мисије, 15. октобра, пише да је 22. дивизија 13. корпуса 14. октобра у 16 часова ушла у Ниш са јужне стране.[130]

---

129 Исто, 456.

130 Исто, док. бр. 173, Извештај Главног штаба за Србију шефу совјетске војне мисије, 15.10.1944, 410.

За разлику од претходних извештаја, овде се не спомиње учешће 6. бугарске дивизије у борбама за град.

О ослобођењу Ниша политички комесар 22. дивизије Живко Живковић 14. октобра шаље још један извештај штабу 13. корпуса. По том извештају све три бригаде су истовремено ушле у град. На крају извештаја даје се следећа констатација: „Није нам познато да ли ће бити нешто плена.“[131]

Из ових контрадикторних извештаја јасно се може видети да штабови НОВЈ нису вршили координацију, нити су имали међусобне везе приликом борби за град.[132]

Грађани Ниша са Црвеноармејцем испред гимназије

(НмН, инв. бр.1499)

---

131 П. Дамјанов, Осма српска НОУ бригада, Београд, 1995, 260.

132 О тим контрадикторним извештајима, као и о минимизирању заслуга бугарске 2. армије, писали су и бугарски војни историчари. Више: Д.Димитров, Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година),91-94.

Грађани Ниша са Црвеноармејцима преко пута гимназије у Вождовој улици *(НмН, инв. бр 736)*

6.

Улазак Народноослободилачке војске у Ниш и зачетак нове револуционарне власти

У југословенској историографији било је уврежено мишљење да су Ниш ослободиле снаге 13. корпуса НОВЈ. Тако је новопостављени командант 22. српске дивизије пуковник Ратко Софијанић по доласку у Ниш упитао команданта 10. српске бригаде када су његови људи стигли у град на шта је добио одговор да је то било нешто пре 13 часова. „Дакле, први сте ушли у град“, потврдио је Софијанић.[133]

С друге стране, бугарска историографија је ослобођење града приписивала искључиво јединицама Отечественофронтовске армије. Један од учесника борби за град и командант 6. пешадијске дивизије пуковник Марчета Марчев записао је да је прве снаге НОВЈ у граду видео тек између 17 и 18 часова.[134]

Улазак првих јединица НОВЈ видео је сведок 14. октобра – Велизар Вучковић, који наводи да је прво видео

---

133 П. Дамјанов, Осма српска НОУ бригада, 260.

134 Д. Димитров, Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година), 93. Постоји једна фотографија из колекције Ђорђа Васиљевића, најверодостојнијег хроничара борби за ослобођење града, која приказује улазак снага НОВЈ и њихов марш Вождовом улицом, поред споменика ослободиоцима. На фотографији се не може запазити одблесак блица, што значи да је начињена док је још био дан.

бугарске тенкове а пар сати касније и прве јединице НОВЈ које на њега нису оставиле позитиван утисак.[135]

У земљама источне Европе, нарочито након прекида односа између Југославије и Совјетског Савеза, 1948. године, ослобођење Ниша је приписивано јединицама бугарске војске и Црвене армије. На митингу поводом седмогодишњице ослобођења Ниша, Светозар Вукмановић Темпо, тадашњи министар и председник Савета за индустрију и грађевинарство ФНРЈ, рекао је: „Нашли су се у последње време разни фалсификатори историје из Совјетског Савеза и сателитских земаља који покушавају – у складу са општом линијом негирања и блаћења читаве наше народне револуције – да ослобођење града Ниша прикажу као резултат искључиво војне акције Совјетске и Бугарске армије“.[136]

Улазак бораца 22. дивизије НОВЈ у Ниш и марш Вождовом улицом ка гимназији где је био смештен штаб по ослобођењу
(НмН, инв.бр. бб)

135 V. Vučković, *Hronika jednog vazduhoplovca*, 240-241.
136 Народне Новине од 20. октобра 1951. године, бр. 42, Ниш, 1.

Улазак бораца 22. дивизије НОВЈ у Ниш и марш Вождовом улицом ка гимназији где је био смештен штаб по ослобођењу
(НмН, инв.бр. бб)

Још пре ослобођења Ниша поставило се питање ко ће бити командант града. Требало је изабрати човека који је био Нишлија. Пао је избор на Драгослава Петровића Горског. Њему је послата депеша да дође у Окружни комитет који је тада био смештен у Горњем Крупцу код Алексинца. Међутим, Петровића су заробили Белогардејци. Касније је успео да побегне, али то га је омело да дође у време када се ослобађао Ниш.[137] За првог команданта града, који је био непосредно потчињен Главном штабу Србије постављен је некадашњи мајор војске Краљевине Југославије Благоје Комненовић. Спушен је из савезничког авиона у августу 1944. године на планини Радан. Дошао је из команде трупа на Блиском Истоку пошто је прихватио линију НОБ-а. [138]

137 НмН, збирка архивалија. Сећање Бранка Поповића на догађаје у Нишу од 14. октобра до 11. новембра 1944. године.
138 Исто.

У вечерњим сатима и у току ноћи приспели су у Ниш поједини чланови Окружног комитета, Окружног народноослободилачког одбора, Среског комитета, Среског народноослободилачког одбора и Команде Нишког војног подручја.[139] Први људи који су ушли у Ниш из Окружног комитета били су Анастасија Ната Јоцић, Бранко Поповић, Драгослав Петровић Горски и Милан Вилић. Седиште Окружног комитета налазило се у кафани „Унион" на тргу Краља Милана.[140]

Пред први сумрак 14. октобра у град је, преко Тврђаве, ушао батаљон Команде подручја Нишког округа. Било је у њему око 200 људи. Град је још увек био у диму, магацини хране, одеће, муниције у пламену. Још су се чула пушкарања групице Немаца који су се крили у лагумима Тврђаве, па чак и у канализацији. Батаљон је одмах смештен у садашњу зграду Историјског архива, а Команда подручја је исте ноћи одржала први састанак. Најпречи задаци били су организовање привреде и смештаја рањеника, а упоредо је морала да се одвија мобилизација младих људи за фронт.[141]

За првог комесара Команде града одређен је Бранко Поповић, који је стигао из Сврљига са совјетским официрима и својим куриром, родом из нишког Миљковца. По доласку у Ниш, послао је курира да пронађе писаћу машину и доведе неку дактилографкињу. У једној од кафана прекопута споменика ослободиоцима на staклу је стакао залепљени натпис Окружни народноослободилачки одбор. Убрзо су почели да пристижу први одборници. Курир је стајао испред кафане са машинком и тако је почео живот првог одбора у ослобођеном граду.[142]

Пошто у то време Поповић није располагао радио-станицом, нити је било гласноговорника, преко позади-

139 Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945), 495.
140 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, кут. 32. Изјава Милана Вилића (Е-180).
141 Народне Новине од 10. октобра 1964. године, бр. 41, Ниш, 6.
142 Исто.

нских јединица позван је народ да се сутрадан окупи у главној улици. Поповић се попео и рекао: „Грађани града Ниша, објављујем вам слободу!...“ Крајем године за комесара Команде града постављен је Радомир Бошковић.[143]

Први заједнички снимак бораца НОВЈ, Црвеноармејаца, припадника Отечественофронтовске армије и грађана након ослобођења *(НмН, инв. бр. 1480)*

Свечана вечера у биоскопу „Руски цар“ у Обреновићевој улици *(НмН, инв.бр.бб)*

143 Исто.

У граду је од партизанских јединица прва ушла 22. дивизија, са својом 8, 10. и 12. српском бригадом. Касније је дошла и Прва цариbродска бригада. Осма бригада је размештена у згради армијског штаба Пете армијске области Југословенске краљевске војске у ширем центру града (данас Команда Копнене војске Војске Србије).[144] Град је требало темељно претрести и очистити га од заосталих окупаторских војника. Осма бригада је већ трећег дана боравка у Нишу (16. октобра), приликом претреса свог рејона, пронашла 20 непријатељских војника, 3 шпијуна и већу количину материјала.

Официри и припадници страних војних мисија на пролазу кроз Вождову улицу *(НмН, инв.бр.865)*

Једна жена је пријавила да се у њеној кући крије немачки војник, па га је патрола пронашла сакривеног у орману. [145] Штаб Осме бригаде је 17. октобра упозорио штабове Првог, Трећег и Четвртог батаљона, да и поред наређења штаба бригаде, борци наведених батаљона

144 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 227.

145 П. Дамјанов, Осма српска НОУ бригада, 152; Р.Тимотијевић, Десета српска НОУ бригада, Београд, 1991, 264.

беспотребно излазе и шетају по граду, и да су уочене појаве да борци, па и руководиоци, из сопственог јавашлука пуцају по граду. Примећено је такође да Први батаљон, иако му је наређено, не контролише улаз у град из правца Нишке Бање, у шта се лично уверио командант бригаде. Приликом обиласка страже, он је није могао нигде наћи.[146]

Први батаљон, који је био у Душановој улици, поставио је стражу на излазу из града према Нишкој Бањи. Други батаљон је отишао да обезбеђује болницу у Паси Пољани. Трећи, који се налазио код зграде Армије, давао је патроле кроз град, а Четврти, смештен у предграђу Ниша, контролисао је улаз из правца Лесковца. Штаб бригаде се налазио у Јевремовој улици 28, док се на Обилићевом венцу број 21 налазила кројачка радионица бригаде.[147]

Заробљени есесовци из дивизије „Принц Еуген“ прелазе из Обреновићеве у улицу Генерала Милојка Лешјанина и иду ка Тврђави Тргом краља Милана. Десно се види зграда данашњег Мек Доналдса *(НмН, инв. бр. бб)*

146 Исто.

147 П. Дамјанов, Осма српска НОУ бригада, 152

Десета бригада је на свом правцу уласка у Ниш заузела све немачке магацине и поставила страже, као и код банке, апотеке, поште, болнице и других јавних установа. Сви чланови Штаба бригаде и штабова батаљона брзо су обезбедили све објекте важне за живот становништва. Јединице бригаде првог дана у Нишу биле су размештене по приватним зградама поред реке Нишаве. Бригада је организовано прикупљала ратни материјал, који су немачке јединице оставиле на све стране приликом свог повлачења. Штаб бригаде сместио се у згради Мушке гимназије у источном делу града (данас зграда гимназија „Стеван Сремац“ и „Бора Станковић“). Овде су се ускоро сместиле и војне јединице док су у суседној Основној школи „Вожд Карађорђе” били смештени војници Црвене армије.[148]

Због нараслог бројног стања бригаде зграда Гимназије је постала тесна. Више није било места да сви војници легну на под где је била слама. У згради гимназије остали су само један батаљон и противтенковска чета, а главнина се 27. октобра преселила, по највећој киши, у Коњичке касарне на Црвеном крсту. Касарна је била толико запуштена, да је прво морала да се изврши дезинфекција просторија и исте ноћи да се изврши парење одеће.[149]

Поводом ослобођења Београда, у Нишу су 21. октобра, увече, одржане свечане манифестације. Весеље у граду и у касарнама трајало је до дубоко у ноћ. Следећег дана, 22. октобра, у граду је одржана војна парада у којој је узео учешћа и један батаљон 10. бригаде. Окупљеним борцима у центру Ниша о значају ослобођења главног града Југославије говорио је политички комесар 13. корпуса Василије Смајевић. Увече је у Команди града приређена свечана вечера за све штабове бригада и госте из других јединица и политичког и културног живота Ниша.[150]

---

148 Р. Тимотијевић, Десета српска НОУ бригада, 261.

149 Исто, 274.

150 Исто, 266.

Већ 24. октобра командант 22. српске дивизије Ратко Софијанић и политички комесар Живко Живковић, са својим Штабом, дошли су у двориште гимназије да изврше смотру бригаде.[151]

Јединице 12. бригаде сместиле су се у Инжењеријској касарни у југозапаном делу града (данас касарна „Филип Кљајић“). Штаб 22. дивизије налазио се у згради ОШ „Вожд Карађорђе“, где су били и руски војници. Двадесет шеста српска бригада 46. дивизије, која је за време Нишке операције за истеривање Немаца била привремено стављена под команду Штаба 22. дивизије, користила је за смештај Коњичку касарну на Црвеном крсту (данас касарна „Стеван Синђелић“), а затим је прешла у Нишку Бању у хотел „Миленковић“, где је остала до 22. октобра, када је упућена у састав своје дивизије на бујановачки сектор.[152]

У ослобођеном Нишу Прва цариbродска бригада је била смештена у Светосавској школи (данас ОШ „Учитељ Таса“), где је остала до 22. октобра исте године. Бригаду је посетио и Ратко Софијанић, који је у међувремену постављен за команданта 22. дивизије. Поједини батаљони у Нишу добили су различита задужења, углавном на обезбеђивању државних зграда и чувању државне имовине. Бригада је добила наређење да се 23. октобра из Светосавске школе пребаци на фудбалско игралиште ФК „Железничар“. Ускоро је на игралиште дошла и осма бригада. [153]

Штаб 13. корпуса са пратећом јединицом се сместио у згради Учитељског дома код данашњег Филозофског факултета.[154] Са уласком снага НОВЈ, долази и Одељење заштите народа (тајна полиција Комунистичке партије

151 Исто, 271.
152 М. Џелебџић, Тринаести корпус НОВЈ, 227-228.
153 С. Златковић, Др Ц. Васев, Др Г.Видаковић, Димитровград 1877-1945, Београд, 1989, 333.
154 Изјава Бранислава Савића, пензионера из Стокхолма (Шведска), борца пратеће чете 13. корпуса НОВЈ.

Југославије), која се пре тога налазила у Горњем Крупцу код Алексинца и Церју код Ниша. Припадници ОЗН сместили су се у некадашњој згради Специјалне полиције, непосредно уз данашњи бетонски мост, у тадашњој улици Књегиње Љубице 13, да би касније (1945/46. годину) били премештени у зграду Старог Уреда.[155]

Први заједнички снимак припадника Отечественофронтовске армије и Нишлија 14. октобра код споменика ослободиоцима на Тргу краља Милана *(НмН, инв. бр. бб)*

Бугарска 6. дивизија и делови Црвене армије разместили су се на правцима из којих су ушли у Ниш: 6. бугарска дивизија код Војне болнице, Мостовске радионице и других околних зграда, а јединице совјетског гардијског утврђеног рејона око нишке Тврђаве.[156]

Бугарска војска је из Ниша вршила снабдевање својих трупа на другим фронтовима. Дана 22. октобра из града је евакуисано 12, 13. и 18. армијско складиште са храном, 11. армијско бензинско складиште и 11. армијска хируршка болница из Нишке Бање.[157]

155 Изјава Надежде Јоцић, пензионерке из Ниша.

156 Ж. Николић-Брка, *22. српска дивизија*, Београд, 1972, 334

157 История на Отечествената Война на България 1944-1945, II, 333.

Совјетски ваздухопловци су се сместили у згради некадашњег нацистичког концентрационог логора на Црвеном крсту.[158]

Након ослобођења хирушко одељење партизанске болнице прелази из Соко Бање у Ниш. На његовом челу је био др Никола Ђукнић, као главни хирург.[159]

Војна болница 13. корпуса била је стационирана у кругу Војне болнице, који се простирао до Габровачке реке. По доласку у Ниш, Војна болница 13. корпуса прераста у Војно-болнички центар 1, са већим бројем објекта. Управник је био руски пуковник Кириченко, а касније га је заменио хирург др Никола Ђукнић. Војно-болнички центар је у свом саставу имао шест хируршких одељења (болница), расутих по целом граду: у згради хируршког одељења, одељења за унутрашње болести, грађанске болнице, хотелу „Оријент", згради Моравске бановине (Универзитета) и у згради хотела „Парк". Рањеници су углавном довожени железницом у теретним вагонима. Воз би стајао поред Габровачке реке а рањеници пребацивани на пријемно одељење.[160]

Једно краће време омладински батаљон је радио на припремању два велика павиљона у Војној болници за смештај рањеника.[161]

Почетни капацитет болнице износио је 900 постеља. Због великог прилива рањеника број постеља се стално повећавао тако да се крајем децембра попео на 1.260, да би се у завршној офанзиви за ослобођење земље износио 1.933 постеља. Улога Болничког центра број 1 Ниша била је знатно шира, јер је морао да пружа помоћ и другим војним болницама Нишке војне области (Пирот, Врањска

158 НмН, збирка предмета и докумената заточеника логора на Црвеном крсту (у даљем тексту: ЛЦК), кут. 17, Мемоарска грађа (у даљем текст: МГ), Изјава Воје Јовановића.
159 Grupa autora, 110-godišnjica vojne bolnice u Nišu (1878-1988), Niš, 1988, 86.
160 Нишки Весник, март 2010. године, бр.63, Ниш, 18.
161 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу, 11.

Бања, Лесковац, Прокупље, Алексинац, Крушевац, Сурдулица, Озрен, Кнез Село, Приштина и друге области). Формирани су санитетски курсеви, вршена прерасподела кадрова, развијала хигијенско-епидемиолошка служба и слично.[162]

У болничком протоколу Војне болнице Ниш, односно Болничког центра број 1 Ниш од 21. октобра 1944. године до 31. маја 1945. године заведено је 9.860 рањеника и болесника а од овог броја, умрло је њих 146. Сви су сахрањени на Војном гробљу.[163]

Болнички центар број 1 Ниш био је један од највећих болничких центара у Србији и имао је веома значајну улогу у лечењу рањеника и болесника свих категорија са југа Србије и фронтова у Босни и Војводини, школовању санитетског кадра и пружању стручне помоћи болницама на територији Нишке војне области.[164]

Када је реч о Државној (градској) болници, још пре него што је град био слободан, на капији је била истакнута црвена, као и државна застава. Болничко особље није било све на окупу. Многи су се склонили од бомбардовања и из страха да ће уследити веће борбе у самом граду. Одмах по ослобођењу, нишка болница је била спремна да прихвати рањенике. Формиран је и прихватни центар где су свакодневно транспортовани рањеници са фронта.[165]

Дана 20. октобра 1944. године, 11. и 12. бугарска армијска војна болница премештена је из Ниша у Нишку Бању, док је 8. армијска болница премештена у Лебане.

162 Grupa autora, *110-godi*šnjica vojne bolnice u Nišu*,* 80.
163 *Isto,* 81; НмН, ЛЦК, кут.14. *Попис сахрањених бораца на територији општине Ниш.*
164 *Isto.*
165 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, необјављени рукопис Б. Миловановића, Хроника нишке болнице, 1962, 137-138 (у даљем тексту: Б. Миловановић, Хроника нишке болнице...)

За време операција на Косову и Метохији рањени војници су смештани у болницу у Нишкој Бањи а један број и у армијским болницама у Цариброду (Димитровграду) и Костинброду.[166]

Представници бугарског Црвеног крста су се одазвали позиву југословенских власти да укажу помоћ у виду лекара, лекова, инстумената и болничких помагала. Велики број бугарских лекара и медицинских сестара служили су по југословенским војним болницама у Пироту, Нишу и другим градовима, који су били ослобођени од Немаца. Рањени и оболели југословенски борци и грађани такође су лечени по бугарским болницама у Софији, добијајући помоћ бугарског Црвеног крста.[167]

Посебан проблем у ослобођеном Нишу представљала је хигијена. Возни парк је почео да се обнавља тек кроз месец и по дана од ослобођења. Од првог дана ослобођења несташица воде, сапуна, огрева и друго довели су град до озбиљне опасности од епидемија. Захваљујући здравственом одсеку при градском народноослободилачком одбору епидемија није завладала. Поред хигијенско-епидемиолошке екипе, било је оформљено и више народних амбуланата. Једна од главних била је смештена у згради Окружног уреда. Сви лекари, који се нису налазили у војним јединицама, налазили су се у стању грађанске мобилизације и вршили су сталну лекарску службу.[168]

Седам дана по ослобођењу, одржан је састанак Управног и Надзорног одбора Српског друштва Црвеног крста за нишки округ. Донета је одлука о распуштању управе Црвеног крста која је радила за време немачке окупације, формирању нове управе и именовању првог комесара Црвеног крста у граду.[169]

---

166 История на Отечествената Война на България 1944-1945, II, 354.
167 Исто, 395.
168 Исто.
169 **Општинска организација Црвеног крста у Нишу**, Ђ. Стаменковић, *100 година Црвеног крста у Нишу 1878-1978* (необјављени рукопис), Ниш, децембар 1980, 233.

7.

Међувлашће у граду и сукоби бугарске и Народноослободилачке војске

Улазак бугарских снага у Ниш представљао је изненађење за многе грађане и сељаке који су у њима видели искључиво окупатора који их је за време окупације хапсио, малтретирао и убијао. Било је случајева да понеко од мештана препозна међу ослободиоцима доскорашњег окупатора, а у шали се говорило: „Ми ви заробивме, ми ви одробивме".[170]

Сами односи између југословенских партизана и бугарских војника, где је било мноштво официра и подофицира из 1. корпуса, који је чинио многобројне злочине за време свог боравка на територији окупиране Србије, били су врло специфични. Тако је након ослобођења Сврљига, 13. октобра, организован велики народни митинг на којем су говорили представници бугарске, југословенске и совјетске војске. На митингу у Пироту, на страни југословенске војске говорио је пуковник Љубо Вучковић, командант 13. корпуса и представник месне власти Драго Николић, а на страни бугарске војске – пуковник Бојан Блгаранов и Ламби Данаилов.[171]

---

170 С. Цветковић, *"Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину"*, Лесковачки зборник XLV-VII, Лесковац, 2007, 218.

171 История на Отечествената Война на България 1944-1945, II, 393-394.

Бугарска је развила широку акцију за помоћ југословенској сиромашној деци и деци која су изгубили родитеље за време окупације. Централна комисија при Националном савету Отечественог фронта понудила је да се у Бугарску на опоравак пошаље 11.997 југословенске деце.[172]

Неоспорно је видно учешће и жртвовање снага бугарске Отечественофронтовске армије у Нишкој операцији и њен допринос у ослобађању места и градова. О томе довољно говоре и сами губици бугарских војних снага. У Нишкој операцији је погинуло, рањено и нестало 1.665 војника, подофицира и официра Отечественофронтовске армије. У Нишкој операцији 2. армија је изгубила 832 коња, од чега су 316 убијени а 370 су умрли од цревних болести или услед лоше исхране.[173]

Мапа места и градова у којима су сахрањени погинули бугарски војници у првој фази Нишке операције, приликом борбених дејстава од Пирота до Ниша и од Лесковца до Ниша (9-14. октобар)

172 Исто, 395.
173 Исто, 160, 361.

На простору од Лесковца до Ниша и од Пирота до Ниша, погинуло је 239 војника и старешина Отечественофронтовске армије. Двадесет и пет војника је сахрањено у Цариброду (Димитровграду), 11 у Пироту, 1 у Теловцу код Беле Паланке, 7 на 48 километара између Пирота и Ниша, 8 у Понору, 1 у Бабушници, 3 у Горчинцу, 7 у Стрижевцу, 8 у Малом Бољинцу, 2 у Горње Бољинце, 7 у Своћу, 32 у Завидинцу, 12 у Горњем Присјану, 13 у Доњем Присјану, 5 у Равној Дубрави, 1 у Шљивовику, 2 у Доњој Коритници, 9 у Белој Паланци, 2 у Крушевици, 2 у Бољару, 8 у Власотинцу, 6 у Липовици, 8 у Лесковцу, 1 у Богојевцу, 5 у Печењевцима, 1 у Лебану и 52 у Нишу. Губици су се повећали у операцијама од Ниша до Куршумлије.[174]

У заједничким вишенедељним борбама на територији источне Македоније, ширег реона Ниша и Косова и Метохије, т.ј у Нишкој и Косовској операцији, погинуло је 2.015 припадника бугарске Отечественофронтовске армије, чији су посмртни остаци ексхумирани и сахрањени 27. октобра 1963. године у спомен костурницу у Нишу (поред тадашњег Казнено-поправног Дома) уз највеће војне почасти и у присуству представника Савезног и Републичког Изврщног већа, представника бугарске владе, среске и општинске скупштине, борачких организација и грађана Ниша.[175]

Спомен костурница бугарским војницима код Казненог завод

174 Група аутора, Вихьрь, София, 1964, 42.

175 НмН, историјско одељење – збирка архивалија, рукопис: „У Нишу ће се обавити свечана сахрана палих бораца бугарске армије у борби против немачких фашистичких трупа у Југославији“.

Исто тако, у току саме операције, совјетски генерал Бирјузов је писао да је у октобарским борбама Бугарска ангажовала 189 јуришних авиона и да је тактички одржавала везе са Штабом 1. гардијског утврђеног рејона приликом ослобађања Сврљига и Ниша.[176]

Припадници Отечественофронтовске армије и Нишлије у Обреновићевој улици *(НмН, инв.бр.748, инв.бр.745)*

176 История на Отечествената Война на България 1944-1945, II, 371.

Пуковник Марчев ће записати да су он, као и његови војници, дочекани од грађанства са великим одушевљењем.[177] Још пре доласка у град, бугарски војници су дочекани као ослободиоци у нишкој Јелашници. Сељанке су износиле проју, со и хлеб, а сељаци ракију.[178]

Коначно, сам генерал Коча Поповић (ослободилац Ниша), похвалио је бугарске трупе за њихов допринос у операцијама за ослобођење града.[179]

У току нишке операције, а нарочито након ослобођења Ниша, поједине бугарске јединице лоше су се односиле према српском народу и његовој имовини. Због тога је било оружаних сукоба. Низ докумената из тог период,а која углавном потичу од партизанске стране, говори да су бугарски војници пљачкали народ, узимали ратни плен и да су овакве поступке бугарске старешине правдале тиме да су се борили и да плен мора припасти њима. „Потребно је да плен буде наш да бисмо подигли морал војницима...“, пише у депеши команданта Главног штаба Србије упућеној Врховном штабу, односно Ј. Б. Титу.[180]

Одмах по уласку у град, бугарски официри и војници су напустили строј и размилели се на све стране. Настала је отимачина свега што је могло да се помери, откине, ишчупа и понесе. Обијали су војна складишта у Тврђави, где страже још нису постављене, и односили муницију, шећер, брашно, конзерве и ратну опрему. Бугарски официри су пресретали људе на улици и отимали бицикле, проглашавајући их ратним пленом. Поједини војници су упадали у станове и том приликом узимали тепихе, грамофоне, уметничке слике, постељину, девојачку спрему, скидали сијалице, чупали сијалична грла и остављали пустош за собом. Народ је долазио у штабове НОВЈ и жалио се на поступке бугарских војника.[181]

---

177 Исто,162.

178 М. Марчев, Помощта на военните съветници през Очечествената война , 95.

179 История на Отечествената Война на България 1944-1945, II, 161.

180 B. Mitrovski, V.Glišić, T.Ristovski, *Bugarska vojska и Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971, 218.

181 Р. Тимотијевић, Десета српска НОУ бригада, 261-262.

Пред неким кућама су партизански борци чували стражу, јер ни животи појединих становника нису били заштићени пред појединим бугарским војницима. Једно одељење бораца 8. српске бригаде је чувало фабрику марама и шамија, власника Хранта Муницијана. Фабрика је била на десној обали Нишаве, између железничког и пешачког моста. Поједини стражари су пушкомитраљезима морали да одбијају бугарске насртаје.[182]

Штаб 13. корпуса НОВЈ известио је 18. октобра Главни штаб Србије да је, после ликвидирања непријатеља, 47. дивизија поставила обезбеђење у циљу спречавања пљачке и целу ноћ контролисала сва моторна возила. Међутим, ујутру, 15. октобра, бугарска јединица, међу којима и тенковска бригада, дошла је да извлачи камионе и да су том приликом отворила борбу са стражарима који су имали наређење да чувају возила. Бугарски војници су митраљезима из једног тенка убили једног стражара а једног ранили. У једном другом сукобу погинуло је пет бугарских и три бораца НОВЈ.[183]

Припадници Отечественофронтовске армије и НОВЈ на заједничком маршу кроз Вождову улицу *(НмН, инв. бр. 103)*

---

182 Исто.
183 Р. Тимотијевић, Десета српска НОУ бригада, 261-262.

У самом Нишу скоро у свим магацинима дошло је до сукоба. На неким местима и поред присуства старешина и стражара, бугарски официри и војници су проваљивали у магацине и односили материјал. Јединице 22. српске дивизије већ 15. октобра се сукобљавају са бугарским јединицама, које су пљачкале магацине и све оно што су сматрале да могу отети. Поручник Стојанов из 6. бугарске пешадијске дивизије пуцао је по граду из пушке, а поред њега и многи други бугарски војници и официри. Шеснаестог октобра су од такве пуцњаве рањена четири партизанска војника, док је један бугарски војник погинуо на нишавском мосту код Тврђаве. То је деловало поражавајуће на тек ослобођени народ.[184]

Војници 6. пешадијске дивизије приликом отимања плена од стражара говорили су како су они господари Ниша, да су се за њега борили, ослободили га и да целокупан плен припада њима.[185]

У међусобним сукобима за време међувлашћа у граду страдали су и недужни грађани. Код Тврђаве је убијена једна девојка, у улици краља Александра – бугарски камион је прегазио старца од 71 годину, који је прелазио улицу. У општем весељу смртно је био погођен и возач градског поглаварства. Умро је у нишкој болници.[186]

184

Р. Тимотијевић, Десета српска НОУ бригада, 261-262.

185 B. Mitrovski, V.Glišić, T.Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945,* 219.

186 Скупштина општине Ниш (у даљем тексту: СОН), Матична служба (у даљем тексту: МС), Матичке књиге умрлих Храма Св. Дух (1944-1948), књ. 23, упис бр. 448, Исто, Матичке књиге умрлих Храма Св.Николај (1944), књ.7, упис бр. 126.

***Свечани дефиле јединица 13. корпуса НОВЈ кроз Вождову улицу, 17. октобар 1944. године** (НмН, инв. бр. 1061)*

Командант Главног штаба Србије Коча Поповић захтевао је од руководства бугарске 2. армије да нареди својим војницима да престану са пљачком и насиљем. Пошто је овај захтев остао без резултата, Коча Поповић је затражио од Врховног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије да бугарска војска напусти Србију и да се што пре повуче у Бугарску. Врховни командант, сагласан да је овакво држање бугарске 2. армије недопустиво, наредио је 17. октобра Главном штабу Србије да бугарске трупе одмах напусте Ниш а од совјетске команде затражио да бугарске трупе обуставе покрет према Косову и напусте територију Србије, уколико не промене држање према јединицама народноослободилачке војске и српском народу.[187]

187 B. Mitrovski, V.Glišić, T.Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, 220.

У сукобу између НОВЈ и бугарских јединица посредовао је совјетски генерал Бирјузов, спречавајући да сукоби не прерасту у општи рат у тек ослобођеном граду. Према сведочанству пуковника Марчева – Бирјузов је одлучио да заплењени материјал у граду, око којег је дошло до сукоба, припадне бугарској војсци.[188]

Командант Главног штаба Србије Коча Поповић и политички комесар Момчило Мома Марковић са совјетским и бугарским официрима на балкону велелетне зграде за функционере Моравске бановине поред начелства среза Нишког – на првом великом митингу по ослобођењу града, 17. октобра 1944. године
(НмН, инв. бр. 785)

188 М. Марчев, Помощта на воените съветници през Очечествената война , 95.

8.

Народни митинзи у граду

У нишком „Народном листу“ који је изашао три дана након ослобођења града, анонимни репортер извештава о великом народном збору код Споменика ослободиоцима Ниша, где се по сунчаном октобарском дану скупило око 7.000 грађана и сељака. Репортер је видео том приликом море „од застава“, писане пароле и велике портрете. Истог дана навече, у сали хотела „Руски цар“ приређена је свечана вечера за 200 званица, међу којима су били и представници савезничких мисија.[189]

Неколико дана након ослобођења одржан је први масовни митинг у центру града. Приликом самог ослобођења града, неколико сати касније, покушано је прво народно организовање, али без успеха. Највећи број грађана налазио се по околним селима, бежећи од савезничких бомбардовања и разарања, један број је исказао неповерење и страх према новим властима и није излазио из својих кућа и станова док остали нису били обавештени. Група од тридесетак активиста НОП-а из Ниша се окупила да поздрави ослободиоце и ослобођење.[190]

---

189 ЕИ Новине од 14. октобра 1964. године, бр. 5, Ниш, 2.

190 Изјава Бранислава Савића, пензионера из Стокхолма (Шведска), борца пратеће чете 13. корпуса НОВЈ.

На првом великом митингу говорили су секретар Окружног комитета у Нишу Бранко Поповић и политички комесар 13. корпуса Василије Смајевић. Била је то манифестација, али и први радни договор о задацима на обнови града и помоћи фронту за коначно ослобођење свих крајева земље.[191]

У суботу увече, пише ондашњи хроничар, на глас да је ослобођен Београд, приређена је велика бакљада дуга један километар, прошла је главним улицама, са две музике.[192] Сутрадан, 21. октобра, одржан је масовни митинг поводом ослобођења Београда и то са једног балкона преко пута некадашње београдске Робне куће. На истом митингу су говорили представник Главног штаба за Србију потпуковник Момчило Марковић, члан Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) Емануел Чучков, члан совјетске војне мисије у граду пуковник Парамушкин, представник бугарске отечественофронтовске војске мајор Кирил Станчев, представник енглеске војне мисије мајор Ханекен, члан окружног народног одбора Славољуб Петровић Ђера, нишки индустријалац и представник градског одбора Лазар Томић, члан Главног одбора Антифашистичког фронта жена Анастасија Ната Јоцић и представник омладине Драгомир Стојановић Војкан. На овом истом митингу генерал Љубо Вучковић је добио совјетски орден Суворова. [193]

---

191 ЕИ Новине од 14. октобра 1964. године, бр. 5, Ниш, 2.

192 Исто.

193 Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945), 500-501; Народни лист од 26. октобра 1944. године, бр. 3, Ниш, 2; Народне Новине од 10. октобра 1964. године, бр. 41, Ниш, 6.

Савезнички официри на великом митингу 22. октобра 1944. године у Вождовој улици. У другом реду, први с десна седи енглески мајор Ханекен. У првом реду, с десна на лево: генерал Кирил Станчев, пуковник Парамушкин и његов ађутант. (горе) Совјетски шеф војне мисије у Нишу пуковник Парамушкин за говорницом на великом митингу поводом ослобођења Београда, 22. октобра 1944. Године (доле)*(ИАН, ЗФ, фас. 67, фото 4109-10)*

Командант 13. југословенског корпуса пуковник Љубо Вучковић прима совјетски орден „Суворов“ од шефа совјетске војне мисије у Нишу пуковника Парамушкина на великом митингу поводом ослобођења Београда, 22. октобра 1944. године
(ИАН, ЗФ, фас. 67, фото 4126)

Командант Главног штаба Србије генерллајтнант Коча Поповић на великом митингу, 22. октобра 1944. године. До њега седе пуковник Парамушкин и генерал Станчев, који држи говор са балкона зграде поред садашњег Основног суда.
(ИАН, ЗФ, фас. 9, фото 530)

Постројене бригаде на тргу Краља Милана
у част свечаног уласка генерала Коче Поповића у Ниш,
21. oktobar 1944. Године
(НмН, инв.бр.бб)

9.

Обнавља се живот у граду

Када су јединице НОВЈ, Црвене армије и бугарске Отечественофронтовске армије 14. октобра 1944. године продрле у Ниш, нашле су један потпуно порушени град. Електричне инсталације биле су покидане, водоводна мрежа у квару, мостови минирани, а железничке пруге, на многим секторима, уништене. С тога се већ првог дана по ослобођењу приступило најхитнијој поправци и испостављању електричне и водоводне мреже.[194]

Након ослобођења града успостављена је нова народна (револуционарна) власт, издата су наређења за функционисање свакодневног живота. Прорадила је пијаца, отворени су хотели, трговачке, угоститељске и занатске радње, успостављала се производња по фабрикама.

Рашчишћавање рушевина испред Саборне цркве
(ИАН, ЗФ, фас. 91, фото 6222)

194 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу, 7.

Привреда и грађани Ниша, према непотпуним подацима, претрпели су материјалну штету у износу од две милијарде девет стотина тридесет један милион три стотина деведесет осам динара Демократске Федеративне Југославије. [195]

Испраћај погинулих Црвеноармејаца кроз Обреновићеву улицу код апотеке Марка Јелића *(НмН, инв. бр. 722)*

Нарочито је тежак ударац ратним пустошењем задат нишкој привреди приликом савезничких бомбардовања. На рашчишћавању рушевина и затрпавању кратера од авионских бомби радило је 500 људи, који су били ангажовани од стране градског народноослободилачког одбора. Овај посао су радили до краја 1944. године.[196]

Бомбардовање је доста погодило станове. Уништена је једна седмина од преко 10.000 стамбених зграда, колико је град имао пре рата. Број порушених зграда већи је од броја подигнутих у периоду од 1901. до 1918. године. Све оно што је за скоро две деценије неуморног рада изграђено,

195 Исто, 6.
196 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу, 12.

било је, са прекидом, за четири године уништено. Број стамбено угрожених лица био је изузетно велики. И сама зграда градског народноослободилачког одбора (данас зграда Народне библиотеке) била је демолирана – са тавана је цурила вода, док су сви прозори били полупани.[197]

На рашчишћавању закрчених улица и тротоара такође се почело првих дана ослобођења. Народне власти, у сарадњи са масовним организацијама и народном омладином, одмах су пришле овом послу како би се што пре нормализовао саобраћај у граду. Оформљен је и Месни одбор Уједињења савеза антифашистичке омладине Ниша. Овај одбор је већ на првом састанку донео одлуку да организује омладинске радне батаљоне за извршење хитних радова на обнови града. Затим на оспособљавању трамвајске пруге, рашчишћавању рушевина свуда тамо где је било потребно, а нешто касније деловале су и радне бригаде средњошколаца и омладинаца из рејона града.[198]

Са првог великог митинга у Нишу по ослобођењу
(НмН, инв.бр.756)

197 Исто, 2.
198 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу, 11.

Најжалосније стање било је у железничкој радионици. Овај важан индустријски објекат постао је мета и немачких и савезничких авиона у више наврата и потпуно је био уништен.[199]

Мостовска радионица затечена је такође у рушевинама. Нарочито је тешко настрадала приликом повлачења окупатора, када су минирали кровну конструкцију.[200]

Ложионица Црвени крст била је у току рата неколико пута бомбардована. И она је највише настрадала приликом повлачења непријатеља, кад су минирани хала и сва постројења у њој: локомотиве, вагони, скретница и друго. Ложионица је личила на право згариште.[201]

Од железничке станице најоштећенија је била главна, која је за време окупације 26 пута бомбардована и разорена приликом одступања окупатора. Мање-више била су оштећена и остала предузећа, радионице, радње, стоваришта и слични објекти.[202]

Културно-просветне установе такође нису биле поштеђене. Од девет школа, које су радиле за време окупације, ниједна није остала читава, а две су биле толико оштећене да се у њима није могло радити.

Окружни народни одбор издао је наређење да сви наставници, који желе да раде, поднесу молбе за постављење. Овом наређењу одазвали су се сви професори нишких гимназијама. У згради Народног позоришта одржана је конференција просветних радника на којој је разматран почетак наставе. Просветни радници су једнодушно одлучили да се укине немачки језик у свим

199 Исто, 4.
200 Исто.
201 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу,4.
202 Исто.

школама, да се не употребљавају уџбеници издати за време окупације, да се укину пријемни испити у школама. Том приликом донесена је и колективна одлука о укидању звања директора школе. Уместо директора школом је требао да управља одбор од три члана. Већ крајем октобра одржавају се седнице наставничког савета у приватној згради у Душановој улици 28, јер су гимназијске зграде биле руиниране. Свака нишка гимназија изабрала је директоријум од три члана, који ће управљати школом уместо директора. Задатак директоријума био је да води све послове у вези са управом школе, у првом реду – да организује почетак рада у школама.[203]

У Нишу је по ослобођењу било 17 школа: 7 основних са 3.193 ученика, три гимназије са 2.887 ученика, две средње школе са 280 ученика и пет нижих стручних школа са 1.181 учеником. Укупно 8.577 ученика и 296 наставника.[204]

Упис ученика је извршен од 1. до 6. новембра, али због великих тешкоћа школе још нису могле да отпочну са редовном наставом. То ће бити учињено тек у фебруару 1945. године.[205]

---

203 Исто, 2; Р. Петковић, Прва Нишка гимназија 1878-1968, Ниш, 1972, 234-235. У Првој мушкој гимназији изабрани су: Богдан Бањанин, професор математике, Никола Станојковић, професор српског језика и Јован Степановић, професор историје и латинског језика. У Другој мушкој гимназији: Марко Ракочевић, професор, Богдан Ружић, професор и Ружица Ђукић, професор. У Женској гимназији такође је изабран директориј (Р.Петковић, Прва Нишка гимназија 1878-1968, 235)

204 Исто, 236.

205 Р. Петковић, Прва Нишка гимназија 1878-1968, Ниш, 1972, 236.

Деца-жртве фашистичког терора у сиротишту у Нишкој Бањи пре одласка на опоравак у Бугарску
(ИАН, ЗФ, фас. 1, фото 541)

Од културних институција највећу штету претрпео је Народни музеј. Директним авионским поготком срушена је Христодулова кућа – зграда музеја, која је била стара преко 120 година и представљала је редак примерак старе балканске архитектуре. Са зградом је нестало и више од половине материјала, а од етнографске збирке сачувано је свега 25% материјала. Многи предмети од непроцењиве вредности, који су се налазили у музеју, склоњени су од немачке и бугарске војске и чувани код угледних нишких породица-сарадника и пријатеља музеја.[206]

Прва биоскопска представа приказана је у Занатском дому 24. октобра. Приказан је филм „Пораз Немаца под Москвом“. Три дана касније отворен је биоскоп „Европа“ приказивањем совјетског филма „Секретар рејонског комитета“. Убрзо су могле да се гледају амерички и совјетски филмови и у другим нишким биоскопима.

206 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу, 3; Нишки весник, јул 2010, бр. 65, Ниш, 16-17.

Од када је 10. бригада формирана, први пут се борцима указала прилика да посете биоскоп и гледају филм „Борба пред Москвом“. Већина њих није знала ни како изгледа биоскоп и то је био заиста велики доживљај. Следећих дана филм је стигао и у касарну, па су и биоскопске представе биле чешће.[207]

Позориште је најавило свој редован рад већ 28. октобра 1944. године. Од првих дана ослобођења његова сала је коришћена за разне конференције и договоре и као сцена за наступ културно-просветне групе при Главном штабу за Србију. Крајем месеца упућен је позив младима који имају жељу и смисла за позоришни рад да се јаве управи позоришта. Одмах су почеле пробе са Чеховљевим „Јубилејем“, која је изведена поводом годишњице Октобарске револуције.[208]

Народни универзитет основан је 9. новембра 1944. године, да би крајем месеца у њему почела да се одржава и настава руског и енглеског језика.[209]

Окружни уред за осигурање радника почео је да ради 20. новембра 1944. године. Почеле су припреме за отварање Народне библиотеке која ће прорадити марта 1945. године. Извршени су и први договори о реорганизацији спортских друштава. Половином децембра 1944. обновило је свој рад Радничко културно-аматерско друштво „Абрашевић“, а у другој половини децембра отворена је „Народна књижара“ и приређена прва изложба сликарско-вајарских радова, фотографије и штампе у сали Учитељског дома. Почетком јануара 1945. године отворен је Раднички дом, пошто је 17 година пре тога био затворен, а 25. марта исте године отворен је и Дом културе.[210]

---

207 Р. Тимотијевић, Десета српска НОУ бригада, 273; Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945), 524.
208 Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945), 523.
209 Исто, 524.
210 Исто.

У фабрикама коже и фабрици „Балкан“ производња је готово одмах отпочела. Фабрике су првих дана новембра испоручиле војсци прерађену кожу за петнаест хиљада пари обућа, а производиле су и кожу за потребе артиљеријских јединица.[211]

Текстилна фабрика „Мита Ристић и синови“ такође је почела са производњом већ неколико дана после ослобођења.[212]

Са једног митинга по ослобођењу Ниша – марш Вождовом улицом поред столарске радње Бранислава Стојанчића
(НмН, инв. бр. 802)

У фабрици дувана 23. октобра долази до организованог рада на рашчишћавању рушевина, оправки машина, прокупљању по одељењима разбацаног дувана. Прве количине цигарета произведене су 18. новембра 1944. године и поклоњене рањеницама до краја исте године. Приближно тада су све машине поправљене и сва одељења су била спремна за рад.[213]

211 НмН, М. Петровић, Ниш по ослобођењу, 19.
212 Исто.
213 Исто, 18.

10.
Ексхумација последње групе стрељаних затвореника

У ослобођеном Нишу формирано је Градско повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, 30. октобра 1944. године. Седиште Повереништва налазило се у Лешјаниновој улици где су свакодневно долазили грађани и пријављивали злочине окупатора. Повереништво је за време свога рада поделило на хиљаде образаца за опис злочина. Радило је све до 1. октобра 1945. године и за то време је примило 1.915 пријава, евидентирало 636 злочинаца и 1.666 жртава злочина.[214]

Према истим пријавама (непотпуним), на територији града Ниша (у 10 реона), за време окупације, немачки и бугарски војници убили су 396 лица, од последица мучења касније су умрла 53. У ратно заробљеништво је одведено више од 1000, у нишком логору и по другим логорима 516, у интернацију 277, а на присилне радове у Борском руднику и на другим местима њих 493. За време рата је ухапшено 1203 грађана Ниша. Од немачког бомбардовања у априлу 1941. године погинуло је 74 Нишлија.[215]

---

214 И. Станчевски, *„Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Ниш (1944-1947)“,* Пешчаник.Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке*,* број 6*,* Ниш, 2008, 30, 41.

215 AJ – 110 –61 - 557, 558, 559, 560; А. Динчић, „Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941-1945)“, Зборник Народног музеја Ниш, број 21*,* Ниш, 2012, 110-111.

Подаци о страдалим грађанима су некомплетни пошто многи нису пријављивали нестанак, погибију, хапшење или интернирање или страдање након англоамеричког и руско-бугарског бомбардовања и од стране нових револуционарних власти након ослобођења.

Немци су званично расформирали концентрациони логор на Црвеном крсту 14. септембра 1944. године, када су стрељали последњу групу затвореника. Последњи логораши су у подне изведени из круга и упутили се ка градском пољу. Стражари са кула отворили су ватру из пушкомитраљеза и поубијали све логораше. Тешко рањене су доубијали немачки војници из пратње. Жртве су сахрањене у дубоким кратерима од савезничких авио бомби. Куршуми су се одбијали и тако оштетили зид на северној страни логорског комплекса. Рупе од метака видљиве су и данас. Истог дана, недалеко од Казненог завода, на месту „Ђузине ливаде“, стрељана је група од 8 ухапшеника.[216]

Ексхумација иза логорског зида - према градском пољу, где су у дубоким кратерима од савезничких бомби сахрањени стрељани, 14. септембра 1944. године *(НмН, инв.бр.бб)*

216 Народни лист од 26. октобра 1944. године, бр. 3, Ниш, 2; НмН, кут. 8, МГ, Изјава Николе Вулића.

Породице страдалих су биле све до откопавања (ексхумације) у неизвесности. За своје ближње су знали једино по примању пакета. Пакете су предавали све до половине септембра месеца. Од тада више ни на тај начин нису могли ништа дознати о својима. Било је неке наде да су у задњем тренутку њихови ближњи транспортовани за Немачку. Ипак, таква надања показала су се као узалудна. Иако је од дана када је извршен злочин протекло 40 дана, распознавање је било врло тешко. Лица жртава су била унакажена и деформисана. Нарочито су били тешки моменти приликом откопавања леша младе студенткиње Миле Ђорђевић, учитељице Љиљане Новаковић и Олге Богдановић. Тада је утврђен идентитет још многих жртава. Десет су биле жене, а 26 мушкарци.[217]

Приликом ексхумација последње групе стрељаних логораша, 26. октобра 1944. године, комисија, која је у томе учествовала први пут по ослобођењу, видела је како је изгледао нацистички логор на Црвеном крсту. Том приликом су нишки фотограф Ђорђе Васиљевић и сниматељ Мирољуб Стошић, за потребе филмске секције Команде града, снимили и краћи филм, који ће касније бити приказан као доказни материјал на конференцији мира у Паризу.[218]

Приликом ексхумације лешева стрељаних из логора, поред осталих, били су присутни фотограф Тонић, послератни радник у Антитуберкулозном диспанзеру у Нишу. Доктор Димитрије Марчетић, судија у пензији, био је присутан у својству вештака, а такође је радио и са комисијом приликом ископавања на Бубњу. Као члан Комисије за утврђивање ратних злочина присуствовао је

217 Исто, 2. У Меморијалном музеју логора „12. фебруар“ чувају се ископане лобање жртава које породице или рођаци нису идентификовали.
218 Група аутора, Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945), 472; Народни лист од 26. октобра 1944. године, бр. 3, Ниш, 2.

Стоиљко Стоиљковић, дописник „Политике“. Ова иста Комисија је извршила и ексхумацију жртава у „Ђузиним ливадама“. Тела су сахрањена на Пантелејском гробљу.[219]

Помен сахрањеним логорашима који су стрељани 14. септембра 1944. године. Гробови су се дуго времена налазили на самом улазу у логор са леве стране према огради садашње касарне „Стеван Синђелић“ *(НмН, инв.бр. бб)*

Комисија је најмање успеха имала приликом ископавања на Бубњу. На овом стратишту нису пронађене кости, нити било какви видљиви трагови лешева, нити ствари. Пронађено је неколико кошчица, једне потколенице мушке, једне подлактице женске, један сунцобран тегет боје, мали детаљ мушког веша, две кутије за цигарете, које су биле упропашћене, јер су јаме биле посуте живим хлорним кречом.

На Бубњу је такође пронађено неколико комадића делова женског веша и вунене чарапе од људи из сврљишког краја (по боји и шарама). Све то није могло дати никакву слику из које би се могло извући било какакав закључак о величини и обиму почињеног злочина. На појединим местима пронађени су парчићи лобање, темене

219 НмН, ЛЦК, кут. 8, МГ, Изјава Даринке Марјановић.

кости и други делови главе од стрељаних у шанчевима. Пре стрељања жртве су биле приљубљене уз земљу, па кад би се рафалом пуцало у главу размрскани делови главе летели су у разним правцима.

Комисија није могла прибавити неку видну документацију којом би се одређеније говорило о стрељањима на Бубњу, иако је покушавала да ексхумацијом дође до лешева или нечег другог. Немци су то вешто камуфлирали, уништавајући све трагове, који су могли послужити као било каква документација и доказ. Бубањско губилиште је до темеља изменило свој облик.[220]

---

220 Исто.

11.
Прогон идеолошких противника

Крај окупације донео је грађанима радост због слободе и престанка вишегодишње тортуре окупатора, савезничких бомбардовања и разарања, али не и престанак забринутости за будућност. Још док су се улицама вила народна кола, док се град дизао из рушевина, нова власт је започела сурови обрачун са својим политичким неистомишљеницима (револуционарну репресију).[221]

Прва хапшења од стране нових-револуционарних власти у граду започела су 15. октобра. У извештају штаба Осме бригаде, који је прослеђен штабу 22. српске дивизије, помињу се прве обавештајне акције које су имале за циљ изналажење противника:

„Јединице бригаде налазиле су се у граду са задатком чишћења истог од заосталих окупаторских војника. Штаб бригаде са осталим деловима сместио се у Јевремовој улици бр. 28. За време претреса, борци наших јединица (обавештајне групе) узимали су војничка одела од официра и подофицира који су се налазили у редовима Драже Михајловића или у заробљеништву“.[222]

---

221 Вечерње Новости од 29. јуна 2009. године, Београд, 11.

222 ВА, фонд Оружаних снага Југославије (у даљем тексту: ОСЈ), к. 1053, рег.бр. 8/1.

Велики број противника нових власти успео је да се прикрије и избегне хапшење. Међутим, команда града издаје плакате – јавна саопштења, којима је позвала све учеснике непријатељских формација да се јаве команди. У супротном их је чекала смртна казна. Тако су преваром ухапшени многи официри, подофицири и идеолошки противници. Ухапшени су довођени у бројне затворе који су постојали у граду. Највише их је било у центру града. У згради Нисимове палате у Обреновићевој улици затварани су средњошколци и гимназијалци, док су официри из затвора Команде града пребачени у Казнени завод.[223]

У великим хапшењима по граду ухапшени су председник нишке општине, окружни начелник, сви директори који су се смењивали по нишким гимназијама, а није мимоиђен ни пензионисани директор Трговачке академије, нити шефови железничких станица у граду и Пете секције за одржавање пруга. Ухапшен је и фотограф Ђорђе Васиљевић, који је оптужен због стечене имовине и поседовања злата и поред тога што је за потребе Филмске секције НОВЈ снимао прве журнале, међу којима и „Ослобођење Ниша“, на траци дужине 300 метара и чију богату фото-документацију послератне власти нису објавиле. Остали су поштеђени репресије неки угледни људи који су помагали народноослободилачки покрет за време рата, успели правовремено да се уклоне из града, или су нашли заједнички језик са новом революционарном влашћу. [224]

Започела су масовна стрељања, без суђења и писаних пресуда. До краја октобра 1944. године стрељања је

---

223 Вечерње Новости од 29. јуна 2009. године, Београд, 11; V. Vučković, *n.d*, 239.

224 Б. Милтојевић, „Уникатни документи ннишког снимтеља и фотографа Ђорђа Васиљевића“, Зборник Народног музеја Ниш, број 20, Ниш, 2011, 270; ВА, Уписници Војног суда Нишке војне области (1945-1949)

вршила војска (народна одбрана), а од почетка новембра, па до 20. фебруара 1945. године – ОЗН.[225]

Талас масовних вансудских ликвидација зауставила је наредба да се ухапшени суде пред Војним судовима почевши од фебруара 1945. године.[226]

У Нишу је заседао Војни суд Нишке војне области, који је покривао и крушевачко и пиротско веће, изричући првостепене пресуде, које је потврђивао или кориговао Виши војни суд са седиштем у Крагујевцу. Затвор Војног суда налазио се у Караџићевој улици број 1, у реквирираној вили нишког индустријалца Миодрага Мише Милојковића, а само суђење је обављано у кући апотекарке Јеле Миловановић. Нешто касније прорадили су и Војни судови 21. дивизије као и армијски суд. [227]

Поред војних судова, заседали су и Среския народни суд у згради бившег Среског начелства (Вождова бр. 23) и Суд за суђење злочина и преступа против српске националне части (Краља Првовенчаног бр. 42), изричући временске казне или губитак српске националне части на одређени временски период.[228]

225 Исто; У првом таласу прогона идеолошких противника ухапшени су и глумци Нишког народног позоришта и њихов управник. Четири глумца стрељана су без суђења на непознатој локацији, док је у Зајечару исту судбину поделио Светозар-Тоза Цветковић, предратни управник Нишког позоришта (Б. Мајданац, Позориште у окупираној Србији (позоришна политика у Србији 1941-1944), Београд, 2011, 264)
226 Погледи *(специјално издање)* април/мај 2004. године, бр.1, Крагујевац, 68, 72,
227 Исто, 68. Од фебруара 1945. до краја 1949. године, војни судови у Нишу изрекли су 61 смртну пресуду, које су биле извршене. По пресудама Општинског суда, стрељана су 7 лица, претходно суђени као идеолошки противници. (Б. Нешић, Окружни суд у Нишу 1878-2000, књига друга, Ниш, 2001, 122-124; ВА, Уписници Војног суда Нишке војне области (1945-1949)
228 Историјски Архив Ниш (даље: ИАН), фонд Народни одбор општине Малча (1944-1957), кут. 1, док. бр. 1; Погледи *(специјално издање)* април/мај 2004. године, Крагујевац, 68.

Obrada Nemačke službe u Srbiju. Za grad Niš

I/ SPISAK LIKVIDIRANIH I OSUDENIK LICA

a/ LIKVIDIRANI:

1/ PAP FRANJA,duboresac,rođen 1892 godine u Vršcu.Bio je tumač kod
organizacije Tot.Osuđen na smrt odlukom OZN-e i likvidi-
ran.
2/ PONJAVIĆ ŽIVOJIN,policijski činovnik,rođen u Nevadi,srez Takovsk
održavao veze sa Okružno Načelstvo,i Feldkomandaturom,
kod koje je išao na savetovanja i konferencije.Likvidi
ran od strane OZN-e.
3/ CVETKOVIĆ SVETOZAR,glumac,rođen 1904 godine u Nišu,bio obaveštaj
i saradnik Gestapoa.Likvidiran od strane OZN-e.
4/ ČABOTA PETAR,pensioner,rođen 1880 godine u Galiciji-Ukrajina-SSS
bio kod Nemaca baštovan,i saradnik Gebicpolicije.Likvi
diran od strane OZN-e.
5/ MIKIĆ BRANKO"bošlija"trgovac rođen 1903 godine,Bio liferant za
Nemce i njihov saradnik.Likvidiran odlukom OZN-e.
6/ TOMŠIĆ RAFAJLO,žandarmeriski narednik 1 klase,rođen 1892 godine
u selu Kruševlju,sreza Postojinskog.Bio je obaveštaja
Gestapoa.Likvidiran od strane OZN-e.
7/ PUDAR BRANKO,referent za ishranu u Okružno Načelstvo,bio je sar
dnik Gebicpilicije i pripadnik organizacije DM.Likvid
ran od strane OZN-e.
8/ ŠAROVIĆ SIMO,žandarmeriski vodnik,rođen u selu Prag,sreza Nikši
og,bio je konfindet Krajskomandature.Likvidiran od
strane OZN-e.
9/ HARTL FRANJA,staklorezac,rođen 1903 godine u Zagrebu,bio je kon
ndent Feldkomandature.Likvididiran od strane OZN-e.
10/ KOTORČEVIĆ BRANISLAV,pilicijski činovnik,rođen 1914 godine u
Crnoj Gori,bio je saradnik Gestapoa.Likvidiran od str
ne OZN-e.
11/ MUDLAF KLIMEC,stolar,rođen u Zeliššeto-Poljska,za celo vreme o
pacije bio je u nemačkoj vojsci.Likvidiran od strane
OZN-e.
12/ KOVIT KATICA,radnica,rođena 1901 godine,u Čestarcku,bila je ko
indent Gestapoa.Likvidirana od strane OZN-e.
13/ KOBELJEV LEONID,šef pete sekcije za održavanje pruge u Nišu.ro
1900 godine,u Kijevu,bio je saradnik-agent Gestapoa,
održavao veze sa ruskim dobrovoljačkim korpusom.Likv
ran od strane OZN-e.
14/ LADIĆ PETAR,žandarmeriski narednik,rođen 1899 godine u Bakru,b
je agent Gestapoa.Likvidiran od strane OZN-e.
15/ PETROVIĆ BOŽIDAR,frizer,rođen u Beloj Palanci,bio je agent Ges
poa,Likvidiran od strane OZN-e.
16/ GOLIĆ LJUBOMIR,žandarmeriski narednik,rođen 1902 godine u selu
Bok.Jankovcu srez Bosansko Gradiški,bio je konfinder
Krajskomandature.Likvidiran od strane OZN-e.
17/ JANŽEKOVIĆ FRANC,zemljoradnik,rođen u Ptuju,bio je za vreme o
pacije u nemačkij vojsci.Likvidiran od strane OZN-e.
18/ STOJAČIĆ RANDEL,žandarmeriski podnarednik,rođen u selu Bornic

Прва страна списка стрељаних лица која су проглашена сарадницима немачког Гестапоа

Некадашњи затвор Специјалне полиције а након ослобођења и ОЗН у улици Књегиње Љубице бр. 13 (лево). Касарна 16. пешадијског пука „Цар Никола II“, с лева на фотографији, после рата код потомака стрељаних позната као „Логор на Бубњу“. *(десно, НмН, инв. бр. бб)*

Под видом борбе против народних непријатеља, ратних злочинаца и ратних добитника људима су одузимане куће, станови, радње и новчани депозити по банкама и касније састављале фиктивне оптужнице или пресуде на основу којих им је конфискована покретна и непокретна имовина.[229]

Ниш је наставио да се подиже и изграђује. Људи су веровали да живе у времену без ратова, логора, затвора и у уверењу да су им слободу донели ослободиоци генерала Коче Поповића, који је касније постао посланички кандидат и министар спољних послова.

Дана 17. октобра 1944. године свечано је продефиловала војна јединицама на коњима у Вождовој улици. Изнад глава ослободилаца видно је био истакнут натпис „Живео Коча Поповић ослободиоц Ниша“. Неко је тај историјски призор уснимио, а сама фотографија датирана је на дан ослобођења града. Тако је озваничен *ослободилац Ниша*.

---

229 Нишки Весник, јул 2006, бр. 41, Ниш, 8.

ним нацијама и њеном десетогодишњем раду. Осим тога, по школама и центрима на подручју среза одржаће се предавања. Предвиђа се и сабирна акција.

...зације трговинске мреже за промет пољопривредним производима протезао из године у годину, мало се учинило да се озбиљније приступи његовом решавању.

...је остајао исти — растуће потребе града нису задовољаване. Због таквог стања често је упућивана критика искључиво на трговинску мрежу што је тржиште не...

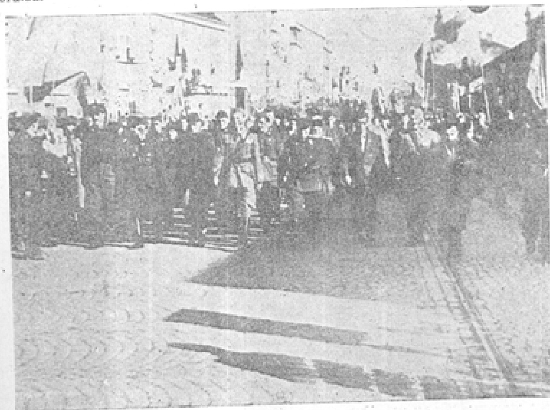
ЈЕДАНАЕСТ ГОДИНА СЛОБОДНОГ НИША

Четрнаестог октобра 1944 године засијала је слобода на улицама Ниша. Победоносне јединице XIV Корпуса НОВ под командом Коче Поповића донеле су на свом оружју празник у овај миролубиви град, у коме је беснела фашистичка окупациона сила и у коме се никада није гасила искра отпора и револуције. Бубањ и Ђузине ливаде, злогласни логор на Црвеном Крсту, мучења, стрељања, терор и страх — побеђени су и осветени снагом слободарског духа наших народа. Ушло је сунце у домове града, у његове школе и радионице, у срцима људи заиграла је срећа, песма је заменила плач, херојство и вера у нови живот распршили су мрак фашистичке силе...

Једанаест година већ прослављамо овај велики празник. Једанаест година остављамо за собом све даље најтеже и најславније тренутке наше историје и гледамо у будућност која све више отвара видике благостања.

За ових једанаест година слободног живота и нашег бурног развоја, десиле су се крупне промене, револуција је збрисала старе односе и извојевала демократске, социјалистичке облике рада и стваралаштва наших људи. Изградња власти и комуналне самоуправе, материјална изградња града, развој културних, просветних и здравствених установа, промењени лик људи и њихових схватања, планови и жеље да сутрашњи Ниш буде још лепши, још већи и богатији — све је то дело једанаестогодишњих напора његових и читаве наше заједнице. Данас је Ниш центар једне од највећих заједница комуна у земљи, у њему ствара и ради преко 25.000 радника, 14.000 ученика, у њему је читав низ друштвених, политичких и сталешких организација, велики број установа, културних радника, уметника, спортиста...

Ниш је данас снажно срце наше социјалистичке изградње и тај Ниш поздравља свој велики празник — Дан ослобођења.

Улазак Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију са комесаром Момом Марковићем у Ниш октобра 1944 године

...лико их сада има, не може да се рачуна на неки осетнији утицај друштвеног сектора на стање тржишта кретање цена итд. Наводи се податак да је у Нишу када је имао око 30.000 становника било преко 150 продавница пољопривредних производа и да су све могле да се одрже, па се сматра да би пуновестно требало поћи од тога да се знатно повећа број продавница, јер се у ближој околини Ниша производе довољне количине поврћа за потпуно подмирење свих градских потреба (широка потрошња, установе, болнице и сл.). Маколико се урадило на отклањању субјективних слабости у садашњим предузећима неће моћи да се постигне неко осетније побољшање ако им се не обезбеде услови за проширење, а то, према излагању претставника трговинске мреже, сама предузећа нису у могућности да реше без знатније помоћи заједнице првенствено у средствима.

Кадрови, смештајни простор и амбалажа — проблем број један

Претставник Трговинске коморе указао је на чињеницу да трговинска мрежа у садашњем обиму, а поготову после евентуалног знатнијег проширења неће бити у стању да изврши свој задатак уколико се не реше нека основна и најтежа питања. У првом реду то се односи на недостатак стручних кадрова за ову врсту трговине, јер се кадар уоп...

(Наставак на 2 стр.)

СЕКРЕТАРИЈАТ САВЕТА ... НОГ ОДБОРА СРЕЗА ДЕМ... ДИЗАЊУ ЦЕНА НЕК...

У вези са извесним неоснованим гласовима, који се у последње време шире о повећању плата, појавиле су се такође неосноване верзије о претстојећем повећању цена неких прехрамбених артикала и намирница. Због тога смо се обратили Секретаријату за привреду Народног одбора Среза Ниш за објашњење о овим питањима. Друг Љубомир Крстић, начелник Секретаријата, изложио нам је мишљење Савета за привреду, напоменувши да су гласови о повећању плата и у вези са тим бојазан од даљег повећања цена шећеру, соли, масти и другим артиклима довели до тога да се један број лица снабдева наведеном робом у количинама за више месеци. Овим се пак ствара извесно гломазно...

Послератна штампа о 14. октобру

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

а) Необјављена архивска грађа

1. Архив Србије у Београду:

- Фонд БИА, фасцикле докумената везане за ОЗН-у/ УДБ-у града Ниша.

2. Војни архив у Београду

- Немачка микрофилмована документа из серије Вашингтон (НАВ)
- Фонд „Оружаних снага Југославије“ (ОСЈ)
- Уписници Војног суда Нишке војне области

3. Историјски архив Београда:

- Фонд немачких полицијских докумената службе безбедности (Befehlshaber und des SD)

4. Историјски архив Ниш:

- Фонд Народни одбор општине Малча (1944-1957)
- Фонд Народноослободилачки одбор среза Ниш
- Фонд Главног одбора Црвеног крста-окружни одбор Ниш (1878-1947)
- Фонд Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача

5. Народни музеј- Ниш:

- Збирка предмета и докумената заточеника логора на Црвеном крсту

- Збирка архивалија

- Збирка фотографија

6. Скупштина општине Ниш:

- Протокол умрлих лица Храма Свети Дух у Нишу

- Протокол умрлих лица Храма Св. Николаја у Нишу

7. Општинска организација Црвеног крста у Нишу:

- Стаменковић Ђ, 100 година Црвеног крста у Нишу 1878-1978 (необјављени рукопис), Ниш, децембар 1980.

б) Објављени извори

- *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 13 (борбе у Србији 1944 год), Београд, Војноисторијски институт, 1976.

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knjiga 2 (dokumenti nemačkog Rajha 1944-1945), „Vojnoistorijski institut“, Beograd, 1979.

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 4 (dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića), Beograd, 1985.

Штампа:

- *Вечерње Новости* од 29. јуна 2009. године
- *ЕИ Новине* од 14. октобра 1964. године
- *Народне Новине* од 10. октобра 1964. године
- *Народне Новине* од 20. октобра 1951. године
- *Народне новине* од 17. октобра 1964. године
- *Народне новине* од 21. октобра 1964. године
- *Народни лист* од 26. октобра 1944. године
- *Нишки Весник*, март 2010. године
- *Погледи (специјално издање)* април/мај 2004. године

Литература:

- Вишњић Петар, *Битка за Србију*, књига 2, Београд, 1984.
- Vučković Velizar, *Hronika jednog vazduhoplovca*, privatno izdanje, Burladingen-Nemačka, 1998.
- Grupa autora, *110-godišnjica vojne bolnice u Nišu (1878-1988)*, Niš, Prosveta, 1988.
- Група аутора, *Вихьрь*, София, 1964.
- Grupa autora, *Drugi svetski rat*, knjiga 3, Mladost, Ljubljana, 1981.
- Дамјанов Петар, *Осма српска НОУ бригада*, Субнор, Београд, 1995.
- Дејановић Драгољуб, Живковић Драгољуб, Миловановић Мирослав, Стаменковић Ђорђе, *Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945)*, Дневник, Нови Сад, 1968.

- Димитров Димитар, *„Югославски документи за ролята и приноса на Българските войски в нишката операция (октомври 1944 година)“*, Военно исторически сборник, година LXIII, кн. 6, София, 1994, (91-105).

- Динчић Александар, *„Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941-1945)“*, Зборник Народног музеја Ниш, број 21, Ниш, 2012, (93-110)

- Златковић Србислав, Др Васев Цветан, Др Видаковић Гаврило, *Димитровград 1877-1945*, Београд, 1989.

- *История на Отечествената Война на България 1944-1945, том Втори (участието на България в разгромяването ба Немскофашисткитe войски на Балканите* (септември-ноември 1944 г.), София, 1982

- Костадиновић Радомир, *Црна Трава и Црнотравци*, Лесковац, 1968.

- Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944. (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.

- Kumm Oto, *Vorwärts, Prinz Eugen! (Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division „Prinz Eugen“)* , Coburg, 1978.

- Мајданац Боро, *Позориште у окупираној Србији (позоришна политика у Србији 1941-1944)*, Београд, 2011.

- Максимовић Јован, *„Операција за ослобођење Ниша од 8. до 14. октобра“*, Нишки зборник, број 14, Ниш, октобар 1984, (79-83).

- Марчев Марчета, *„Помощта на военитe съветници през Очечествената война“*, Военно исторически сборник, година LXIV, кн. 7, София, 1995, (92-95).

- Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд, 1982.

- Милтојевић Бранислав, *„Уникатни документи нишког сниматеља и фотографа Ђорђа Васиљевића“*, Зборник Народног музеја Ниш, број 20, Ниш, 2011, (265-272).

- Мирчетић Драгољуб, *Дванаеста српска НОУ бригада (од Црне Траве (Острозуба) до Винковаца*, ИСИ, Београд, 1991.

- Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Томо, *Bugarska vojska и Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971.

- Николић Живојин-Брка, *22. српска дивизија*, Београд, 1972.

- Нешић Бранислав, *Окружни суд у Нишу 1878-2000*, књига друга, Ниш, 2001.

- Озимић Н, Динчић А, Симовић Б, Груден Милентијевић И, Митић И, *Жртве Лагера Ниш (1941-1944)*, Ниш, 2014.

- Петковић Радивоје, *Прва Нишка гимназија 1878-1968*, Ниш, 1972.

- Пешић Миодраг, *Црвена тамница*, Погледи, Крагујевац, 2006.

- Станчевски Иванка, *„Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Ниш (1944-1947)“,* Пешчаник.Часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке, број 6, Ниш, 2008, (29-44)

- Тимотијевић Радован, *Десета српска НОУ бригада*, ИСИ-Субнор-ВИЗ, Београд, 1991.

- Цветковић Срђан, *“Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину“,* Лесковачки зборник XLVVII, Лесковац, 2007, (209-231).

- Џелебџић Милован, *Тринаести корпус НОВЈ*, ВИЗ, Београд, 1992.

Изјаве:

- Надежда Јоцић, пензионерка из Ниша

-Бранислав Савић, пензионер из Стокхолма (Шведска)

-Раде Коцић, пензионер из Доње Студене